

Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine

DAVOR MARIJAN

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Na temelju dostupne arhivske građe, autor rekonstruira vojno-političko stanje u istočnoj Hercegovini od travnja do prvih dana srpnja 1941. Okosnica je na lipanjskom ustanku lokalnog srpskog stanovništva protiv novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske. Razmatraju se razlozi ustanka i njegov tijek s posebnom pažnjom na vojnom aspektu.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, domobranstvo, ustaše, srpska pobuna, talijanska vojska

Istočna Hercegovina do uspostave vlasti NDH

U kratkotrajnom travanjskom ratu 1941. nestala je Kraljevina Jugoslavija. U završnici rata bilo je sukoba na nacionalnoj osnovi što će kasnije obilježiti cjelokupni rat. Na području Čapljine i Mostara, tijekom sukoba sa proustaškim skupinama pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije napravili su zločin nad dijelom hrvatskog stanovništva kraj Mostara i Čapljine te popalili njihovu imovinu.¹ Oružništvo NDH je uspjelo uhititi dio osoba koje su palile "kuće hrvatskog pučanstva", no njih su talijanske vlasti u Mostaru početkom svibnja pustile na slobodu.² Sličnih događaja bilo je i na drugim područjima Banovine Hrvatske.³

U posljednjim danima rata počelo je organiziranje oružanih snaga NDH. Polazište je bilo po uzoru na postrojbe i ustanove Kraljevine Jugoslavije.

¹ Arhiv Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, građa Nezavisne Države Hrvatske (dalje AHMBiH-NDH): Zapisnik sastavljen u zatvoru ustaške Bojnice u Mostaru 23. VII. 1941.; *Odmetnička zvjervstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Ministarstvo vanjskih poslova, Zagreb 1942., (Pretisak iz 1991.) 33-38; Sam sukob nije prešućen za razliku od posljedica po nesrpsko pučanstvo. Usp. Velimir TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, 2 dio, Beograd 1982., 393., 535.; Đorđe PILJEVIĆ, "Ustanak u Hercegovini juna 1941. godine", *Vojnoistorijski glasnik* (dalje VIG), 1/1990, 35.

² HDA, Zbirka mikrofilmova, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, mikrofilm D-2339, snimak 80: Zapovjedništvo Bosanskog divizijskog područja, Vrlo tajno 84 od 4. 5. 1941., Zapovjedniku oružanih snaga, Izvješće.

³ Kratki pregled daje Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika*, Zagreb 2000., 642.-644.

Štabovi bivših jugoslavenskih divizija preimenovani su u zapovjedništva divizijskih oblasti. Stožer bivše Savske divizije nastavio je odmah s radom kao Zapovjedništvo Savske divizijske oblasti. Zapovjedništvo Vrbaske divizijske oblasti postrojeno je 17. travnja u Petrinji, Osječke divizijske oblasti 19. travnja u Osijeku, a Bosanske divizijske oblasti 24. travnja u Sarajevu. U Sarajevu je postrojeno i Zapovjedništvo Jadranske divizijske oblasti koje je krajem svibnja prešlo u Mostar.⁴ Naredbom Zapovjedništva Kopnene vojske od 24. travnja divizijske oblasti su preimenovane u divizijska područja, a komande vojnih okruga u popunidbena zapovjedništva. Teritorij NDH je podijeljen na pet divizijskih područja i 18 popunidbenih zapovjedništava koja su nosila imena po mjestima u kojima su se nalazila. Jadransko divizijsko područje obuhvaćalo je područje Mostarskog, Trebinjskog, Sinjskog i Kninskog popunidbenog zapovjedništva. Od 8. svibnja potaknute su logističke ustanove od istovjetnih bivše jugoslavenske vojske. Popunidbena zapovjedništva u njemačkoj okupacijskoj zoni počela su odmah s radom, a u talijanskoj tek od 20. svibnja, odnosno nakon potpisivanja Rimskih ugovora.⁵

Nakon travanjskog rata dijelovi domicilnih trupa bivše Jugoslavenske vojske povukli su se u istočnu Hercegovinu gdje su se razišli i vratili svojim domovima. Zbog blizine Crne Gore postali su opasnost novouspostavljenoj hrvatskoj državi, koja je tek imala zadaću uspostavljanja svog upravnog i policijskog aparata na tim područjima.⁶ "Razoružanje pučanstva jeste najvažniji dio našeg rada u sadanje vrijeme", ocijenio je jedan od domobranskih zapovjednika divizijskog područja provodeći usmenu naredbu vojskovođe Kvaternika, uz konstataciju da i "pored svih datih naredaba za razoružanje pučanstva i prikupljanje cjelokupnog ratnog materijala, upravo je nepojmljivo da taj posao a naročito razoružanje pučanstva ne kreće nikako naprijed.... U tom pogledu imade se najbezobzirnije postupati te stvoriti plan za izvršenje istoga te ga najenergičnije sa svima raspoloživim sredstvima provodati. Razoružanje imade se vršiti tako, da se mjesto za mjestom, selo za selom imade razoružati".⁷ Otpor predaji oružja i vojničke opreme kod pučanstva bio je vrlo velik, i ono je to na razne načine pokušavalo izbjeći.⁸ Stoga je uz prijetnje rok za predaju oružja nekoliko puta pomican, iako je vojskovođa Slavko Kvaternik u proglasu od 18. travnja kao krajnji rok naveo

⁴ Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973., 193., 201.

⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Dokumenti Kraljevine Italije, Tom XIII, knjiga 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969., dok. 23, 70.-71. (dalje *Zbornik*, tom, knjiga, dokument, stranica): Telegram Komande 2. armije od 20. 5. 1941.; M. COLIĆ, n. dj., 203.

⁶ Ladislaus HORY-Martin BROSZAT, *Ustaška država Hrvatska 1941-1945.*, Beograd 1994., 150.-151.

⁷ Hrvatski državni arhiv, fond: Bjelovarsko popunidbeno zapovjedništvo (dalje HDA, BjpZ), V. T. br. 17 od 16. 7. 1941.: Naredba V. T. broj 2 zapovjednika Savskog divizijskog područja za 1. svibnja 1941.

⁸ HDA, BjpZ, V. T. br. 28. od 9. 5. 1941.: Okružnica stožera Savskog divizijskog područja V. T. broj 253 od 7. 5. 1941.

24. istog mjeseca.⁹ U naredbi ponovljenoj 8. srpnja, kao krajnji rok za predaju oružja bez ikakvih sankcija određen je 18. srpnja. Nakon toga slijedila je predaja prijekom sudu i smrtna kazna.¹⁰ Upravo je osnovni motiv donošenja zakonske odredbe o prijekim sudovima od 17. svibnja 1941. nepredano oružje što je regulirano u točki II. i točki X. Za presudu kriv kazna je bila smrt strijeljanjem koja se izvršavala tri sata nakon donošenja presude. Protv osude prijekoga suda nije bio dopušten nikakav pravni lijek, a molba za pomilovanje nije imala odgodnu moć.¹¹ Smrtna kazna za posjedovanje oružja nije bila nikakva novina. Isti su postupak prakticirale njemačke¹² i talijanske okupacijske postrojbe.¹³ No zasigurno su tijela vlasti NDH blaže postupala prema Hrvatima. Problem naoružanog i za oružje sposobnog srpskog stanovništva, njemački general u Zagrebu Glaise-Horstenau ocijenio je doslovno ključnim pitanjem mlade hrvatske države u izvješću upućenom 12. svibnja Vrhovnom zapovjedništvu *Wehrmachta*.¹⁴ U tom pogledu stanje u istočnoj Hercegovini bilo je možda najteže u NDH. Do kraja svibnja većinsko, srpsko stanovništvo živjelo je posebnim ritmom i odnosom sa susjednom Crnom Gorom prema kojoj nije bilo graničnih zapreka. Specifičnost tog patrijarhalnog područja bio je i poseban odnos prema oružju kao dio znatno šireg običaja privređivanja u prošlosti koji je poznat kao pljačkaška ekonomija. Na takvom području prikupljanje oružja predstavljalo je najveću zapreku uvođenju suvereniteta NDH do granice s Crnom Gorom, stoga ne čudi što je odziv na pozive za predaju oružja bio slab.¹⁵

Nadalje, politički vrh lokalnog srpskog pučanstva nije mirno čekao dolazak nove vlasti. Nakon zaposjedanja Crne Gore, Talijani su navijestili mogućnost uspostavljanja granica nekadašnje Kraljevine Crne Gore iz 1914. godine. Bilo je to dovoljno da dio Crnogorske federalističke stranke oživi teritorijalne pretenzije kojima se zahtijevalo mnogo više od tih granica uz izgovor da je to bilo obećano Londonskim ugovorom od 26. travnja 1915. godine. Pretenzije prema

⁹ *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, knjiga I, Zagreb 1981., 18: Zapovjedništvo oružane snage Države Hrvatske, Vojskovođa od 18. 4. 1941., Proglas.

¹⁰ Odredba o predaji oružja od 8. srpnja 1941., *Narodne novine*, 8. 7. 1941.

¹¹ Zakonska odredba o prijekim sudovima od 17. svibnja 1941., *Narodne novine*, 20. 5. 1941.

¹² Zapovjednik njemačke 2. armije feldmaršal Maximilian von Weichs zapovjedio je 28. travnja 1941. streljanje svih osoba u srpskoj odori koje se zateknu s oružjem u ruci. Slavko ODIĆ, "Okupacija Bosne u aprilskom ratu 1941. godine", *Srednja Bosna u NOB*, knj. 1, Beograd 1976., 180.-182.

¹³ *Zločini na jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, Zbornik dokumenta *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, svezak I, knjiga 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1993. dok. 23, 33.-34. (dalje *Zločini*, dokument, stranica): Zapovjedništvo 1. hrvatske oružničke pukovnije, Taj. br. 21/J. S. od 10. 5. 1941., Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Iskaz o prilikama na području oružničkog krila u Gospiću.

¹⁴ Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980., 34.

¹⁵ *Zločini*, dok. 42, 68: NDH, Krilno Zapovjedništvo Bileća, Taj. br. 5. od 1. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Strijeljanje Srba u Trebinju; *Zločini*, 43, 69.: Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije, Taj. J. S. br. 43 od 1. 6. 1941., Krilnom zapovjedništvu Bileća.

zapadu pravdane su pozivom na historijsko pravo i uz istočnu Hercegovinu bile su usmjerene i prema Dubrovniku. Teritorijalno proširenje zagovarali su i srpski političari iz istočne Hercegovine, koji su početkom svibnja od Privremenog administrativnog komiteta na Cetinju zatražili pripajanje Hercegovine Crnoj Gori.¹⁶ Iza toga, sredinom svibnja nekoliko je članova Crnogorske federalističke stranke napisalo memorandum u kojem se predlagalo proglašenje Crne Gore kraljevinom pod talijanskim protektoratom sa zahtjevom da u njezin sastav uđe i područje istočno od rijeke Neretve. Memorandum poslan 18. svibnja, uručen je Mussoliniju nakon potpisivanja Rimskih ugovora.¹⁷ Početkom lipnja došla je druga srpska delegacija iz Hercegovine tražeći njezino pripajanje Crnoj Gori, pozivajući se na stanje u zemlji koje je za pravoslavno stanovništvo bilo znatno teže nego mjesec dana ranije.¹⁸

Pred dolazak upravnih tijela NDH u dijelu istočne Hercegovine, konkretno u kotaru Ljubinje lokalni Muslimani su strahovali "da će doći do pokolja kada se povuku Talijani" jer je upravni aparat još bio kao onaj iz Kraljevine Jugoslavije.¹⁹ Slične, alarmantne vijesti stizale su iz raznih područja NDH i prije u Zagreb.²⁰ Da ima osnove u nekim od njih govori i slučaj koji se dogodio 29. svibnja oružničkoj postaji u Čelebiću, koju su razoružali oružnici Srbi i Crnogorci.²¹

Potpisivanjem Rimskih ugovora Talijani su dopustili uspostavu vlasti NDH na njihovu okupacijskom području. Veći dio istočne Hercegovine je, osim područja Stoca, bio u nadležnost 4. oružničke pukovnije koja je 27. svibnja uputila oružničko krilo Bileća sa "6 časnika i 300 oružnika za zaposjednuće Nevesinja, Trebinja, Gackog i Bileće, koji su navedena mjesta i okolno područje

¹⁶ Radoje PAJOVIĆ, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, Cetinje 1977., 44.-46. Ta je akcija došla približno u isto vrijeme kada i slična u Dalmaciji. Kao jedan od povoda akcije za pripajanje Crne Gore autor navodi teško stanje "u Hercegovini gdje su ustaše vršile pokolj srpskog življa" što je neistinita tvrdnja jer je uspostava upravne vlasti NDH počela krajem svibnja 1941.

¹⁷ ISTI, 47.

¹⁸ ISTI, 46.

¹⁹ Arhiv Hercegovine, Zbirka ustaških dokumenata (dalje AH-ZUD): Predsjedništvo Vlade Nezavisne Države Hrvatske, Str. pov. br. 34/41 od 22. 5. 1941., Predsjedniku Vlade Nezavisne Države Hrvatske, Zapisnik. Navedeni zapisnik se bez popratnog dokumenta spominje u jednoj regesti dokumenata iz 1960. "Regesti dokumenata o narodnom ustanku 1941. godine (Iz fondova općih arhiva u NR Hrvatskoj)", *Arhivski vjesnik*, III, Zagreb 1960., 21.

²⁰ HDA, BjPZ, V. T. br. 50. od 16. 5. 1941.: Stožer Savskog divizijskog područja, V. T. broj 253 od 7. 5. 1941. Radi se o prenošenju naredbe Stožera kopnene vojske od 8. svibnja 1941. da se ispituju i prestanu širiti alarmantne vijesti koje govore o pojavi i napadima četnika.

²¹ *Zločini*, dok. 58, 101: NDH, Zapovjedništvo Kopnene vojske, V. T. V. br. 391 od 14. 6. 1941., Zapovjedniku vojske i Ministarstvu domobranstva, Izvještaj po zapovjedi Br. 527/41.; "Na Spasovdan, 29. maja 1941, 10 naoružanih seljaka iz Meljaka, na sopstvenu inicijativu i pod rukovodstvom Milete Zečevića, uputilo se na Čelebić, sa namjerom da napadne tamošnje ustaše, ali se njih 13 bez borbe predalo. Grupa iz meljaka zaplijenila je 18 pušaka, 1 puškomitraljez i 2 pištolja, dok je zarobljene ustaše predala italijanskoj komandi u Pljevljima" opis je razoružanja oružnika iz Čelebiću u Batrić JOVANOVIĆ, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, I, Beograd 1960., 68.-69. Ostaje nejasno zašto su Talijani dopustili nesmetano kretanje naoružanim crnogorskim seljacima.

posjeli i otpočeli tamo vršiti službu suglasno” s ostalim tijelima vlasti. Njihov rad počeo je dan kasnije i s obzirom na njihovu malobrojnost posjednuta su samo veća mjesta. Područje Stoca i Berkovića bilo je u nadležnosti oružničkog krila Dubrovnik iz sastava 2. oružničke pukovnije.²²

Uz oružništvo u Hercegovinu je krajem svibnja stiglo i domobranstvo. Područje Hercegovine ušlo je u sastav Jadranskog divizijskog područja čije je Zapovjedništvo zbog odnosa s Talijanima ustrojeno u Sarajevu, a gotove snage su postrojavane na ostalim divizijskim područjima. Za posjedanje Jadranskog divizijskog područja Zapovjedništvo Savskog divizijskog područja postrojavalo je tri pohodne bojne: 6. u Zagrebu, 7. u Varaždinu i 8. pohodnu u Karlovcu. Zapovjedništvo Vrbaskog divizijskog područja postrojavalo je 9. pohodnu bojnu u Otočcu. Glavni ustaški stan i Zapovjedništvo zaštitnih lovaca bili su dužni postrojiti po jednu bojnu. Rok za postrojavanje svih bojna bio je 15. svibnja u podne. Na Jadranskom divizijskom području je u istom razdoblju trebalo ustrojiti popunidbena zapovjedništva u Mostaru, Trebinju, Sinju i Kninu.²³

Zaključno s 20. svibnjem pohodne bojne su bili pripravne za pokret i tada su upućene: 6. pohodna iz Zagreba u Mostar, 7. pohodna iz Varaždina u Trebinje i 10. pohodna iz Požege i Vinkovaca u Dubrovnik. Prva stanica bila im je Sarajevo gdje su stavljeni na raspolaganje Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja. U tijeku je bilo postrojavanje 8. pohodne bojne u Karlovcu koja je određena za Knin i 9. pohodne bojne iz Otočca za Sinj.²⁴ Bojne su na svoja odredišta krenule 29. svibnja. Postrojavanje stožera Kninske, Mostarske i Trebinjske pješačke pukovnije u Jadranskom divizijskom području počelo je prema naredbi Zapovjedništva kopnene vojske od 3. lipnja 1941.²⁵ Istovremeno je u tim mjestima potaknuto i ustrojavanje Mostarske, Trebinjske i Kninske posadne bojne, a kao daljnje pojačanje iz Varaždina je u Mostar upućena 18. pohodna bojna.²⁶

Ustrojem upravnog aparata NDH područje istočne Hercegovine je podijeljeno između velikih župa Dubrava i Hum. Bileća, Gacko, Ravno, Stolac i Trebinje bili su u velikoj župi Dubrava, a Nevesinje u velikoj župi Hum.²⁷

²² HDA, fond Oružničkog krilnog Zapovjedništva Bileća: Naredba br. 1. Oružničkog krilnog zapovjedništva za 28. svibnja 1941. god. u Bileću; *Zločini*, dok. 52, 88.: Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, Taj. J. S. br. 31 od 6. 6. 1941., Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Izvješće po doglasnoj službi; M. COLIĆ, n. dj., 288.-290.

²³ Pohodne bojne ustrojavane su po istom sastavu. Imale su stožer, tri pješačke satnije, strojopuščanu satniju i doglasni vod. Ustaška bojna imao je stožer, tri satnije i motorizirani odjel. Bojna zaštitnih lovaca bila je najmanja, uz stožer je imao tri satnije. HDA, BjpZ, V. T. br. 35 od 12. 5. 1941.: Hrvatska država, Stožer kopnenih snaga, V. T. br. 2500 od 10. 5. 1941., Formiranje Stožera Jadran. div. područja, posadnih bataljuna i popunidbenih zapovjedništava.

²⁴ *Zločini*, dok. 33, 54-55: NDH, Zapovjedništvo Kopnene vojske, Vojni ured, V. T. V. br. 21 od 22. 5. 1941., Glavnom stožeru vojskovođe, Izvještaj po zapovjedi br. 527/41.

²⁵ M. COLIĆ, n. dj., 210.-211.

²⁶ *Zločini*, dok. 58, 99.-100.: NDH, Zapovjedništvo Kopnene vojske, V. T. V. br. 391 od 14. 6. 1941., Zapovjedniku vojske i Ministarstvu domobranstva, Izvještaj po zapovjedi Br. 527/41.

²⁷ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb 1978., 103.-104.

Sigurnosne prilike do Lipanjskog ustanka

Kao i na drugim područjima države pripadnici ustaškog pokreta brzo su počeli bezobzirnu provedbu novih zakona i odredbi. U Trebinje je 28. svibnja stiglo 10 “ustaških omladinaca, studenata Zagrebačkog Univerziteta”, čija je prva mjera bila skidanje ćiriličnih natpisa. Potom su 1. lipnja streljali 9 i uhitili 15 osoba srpske nacionalnosti. Razlog za strijeljanje bilo je navodno sudjelovanje u četničkim društvima, a neki su bili i solunski dragovoljci što je zapovjedniku oružničkog voda u Trebinju bio dovoljan razlog.²⁸ Već tada su se počela nazirati dva pristupa Srbima; jedan koji je imao polazište u stranačkoj politici, koji su ustaše surovo i bezobzirno provodile i drugi vojnički (domobranski), svjestan opasnosti takvog pristupa.

Prvih dana lipnja oružani sastavi NDH počeli su akciju prikupljanja oružja. Brzo je postalo jasno da to neće ići glatko i bez problema. Na prvi otpor i nesuradnju u selu Drežnju 1. lipnja 1941. reakcija ustaša bila je vrlo surova. Veći broj seljaka je ubijen, a njihovi domovi su spaljeni.²⁹ Zbog toga je ophodnja od 20 zaštitnih lovaca, koja je imala zadaću “da u selu Donjem Drežnju ... prikupi vatreno oružje i ostali ratni materijal”, napadnuta prijepodne 3. lipnja “od strane naoružanih mještana Drežnja i okolice”. Nakon kraće borbe napadači su pobjegli, a jedan od njih je “uhićen sa puškom”. Na vijest o napadu na ophodnju pristigla su pojačanja oružništva i vojske, no seljaci iz okolnih naselja su se razbjegli ostavivši prazna sela. U pomoć zaštitnim lovcima je pristiglo pojačanje ustaša koji su u selu Drežnju “zapalili oko 20 kuća a jednu ženu ustrijelili”.³⁰

Dan kasnije noću 4. na 5. lipnja 1941. pod vodstvom ustaškog povjerenika za kotar Gacko Hermana Tonogala pobijeno oko 140 ljudi iz sela Korita i bačeno u jednu jamu blizu sela. Nekoliko stradalnika je preživjelo, pa su o “tome obavijestili svoje seljane a i druga sela”. Do 9. lipnja ustaše su ubile i u

²⁸ “Ima izvjesnih indicija da su ustaške vlasti imale uvid u sastav četničkih pododbora i da su na osnovu toga vršile likvidaciju”, piše N. Šehić u monografiji o četništvu u Bosni i Hercegovini u Kraljevini Jugoslaviji. Po njemu je 9 članova Upravnog i Nadzornog odbora mostarske četničke organizacije ubijeno 1941. N. ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini*, 214.-215.; U trebinjskom slučaju oružništvo je potvrdilo pripadnost streljanih četničkoj organizaciji. *Zločini*, dok. 42, 67.-69.: NDH, Krilno Zapovjedništvo Bileća, Taj. br. 5. od 1. 6. 1941., Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, Strijeljanje Srba u Trebinju; *Zločini*, dok. 52, 89.: Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, Taj. J. S. br. 31 od 6. 6. 1941., Zapovjedništvo Hrvatskog oružništva, Izvješće po doglasnoj službi.

²⁹ NDH, Zapovjedništvo oružničkog voda Nevesinje, Taj. br. 3 od 3. 6. 1941., Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije, U selu Drežnju kotara Nevesinjskog meštani napali patrolu zaštitnih lovaca. Faksimil izvješća u *Četrdeset prva*, Mlado pokolenje, Beograd 1961., 207.; Po nepovjerenom podatku u Drežnju je ubijeno 28 osoba. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964., 44.; “Preživeli su pogrešno mislili da se radi o osveti povodom jednog sukoba 1938. u Nevesinju, u kafani čiji je vlasnik 1941. postao jedan od istaknutih ustaša”, piše Milorad EKMEČIĆ, “Koreni revolucije 1941.”, *Dijalog prošlosti i sadašnjosti*, Beograd 2002., 400. Ekmečić u tome vidi početak planskog istrebljenja Srba.

³⁰ *Četrdeset prva*, 207.; HDA-ZJDIP: Dokument bez nadnevka u spisima bez broja; *Zločini*, dok. 52, 89.: Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, Taj. J. S. br. 31 od 6. 6. 1941., Zapovjedništvo Hrvatskog oružništva, Izvješće po doglasnoj službi.

jamu kod Korita ubacile još 27 osoba, "te je u istoj sada 167 leševa". "Iz Korita je zaplijenjeno 5294 komada krupne i sitne stoke koja je razdata raznim muslimanskim selima kotara Gacko na čuvanje, od koje se kolje jedino za potrebe Ustaškog stana u kotaru gatačkom. Lica kod kojih je ova stoka ne smiju je ni pod kakovim izgovorom za sebe klati", opisao je posljedicu ustaške akcije u Koritima zapovjednik oružničkog krila ne navodeći zašto je to učinjeno.³¹

Bio je to povod za napad Crnogoraca i Srba 7. lipnja na sela Kazance, Jesenje i Mulj, te približavanje selima Stepen i Zborna Gomila. Satnija 7. pohodne bojne iz Bileće poslana je u pomoć ustašama i oružnicima. Kraj sela Korita vod domobrana se sukobio sa skupinom pobunjenika koja se "kretala prema crnogorskoj granici", a potom povukla u brda. Do sukoba u kojem je poginuo jedan, a ranjeno nekoliko oružnika i ustaša došlo je i kraj sela Stepena, što je završeno povlačenjem ustanika. Satnija 7. pohodne bojne prenočila je kraj Stepana, da bi sutradan 8. lipnja stigla u Avtovac gdje je ostala kao posada.³² Zbog jake pušćane vatre ustanika koji su imali bolji taktički postav oružništvo nije bilo u mogućnosti ponovno zauzeti postaju u Stepenu. S time je sigurnost prometnice Stepen - Korita osjetno narušena, što je imalo za posljedicu mjestimičnu pljačku prolaznika i povremeni prekid prometa.³³

Kotarski predstojnik iz Gackog izvijestio je 8. lipnja zapovjednika Jadranskog divizijskog područja "da je situacija zadovoljavajuća, da je uhapšeno oko 200 Srba kao taoci, da je narodu izdat proglas, da se odmah prestane sa borbom i preda oružje" i da se vide prvi znaci poboljšanja.³⁴ Koliko je preoptimistična bila procjena kotarskog predstojnika govori činjenica da je 10. lipnja streljano "po nalogu ustaškog povjerenika Francetića ... 20 osoba kao taoci, jer se pobunjenici nisu htjeli predati" i s čime se željelo utjecati na njih. Strijeljano je 19 osoba dok je jedan uspio pobjeći.³⁵ Prema zapovijedi ustaškog povjerenika za kotar Ljubinje oružnici s postaje Ravno 12. lipnja su uhitili i potom strijeljali 4 osobe, jednu iz Zavale a 3 iz Veličana.³⁶ Takvi su postupci doveli do toga

³¹ *Zločini*, dok. 79, 144.-145.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća.

³² AHMBIH-NDH: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Taj. br. 28 od 13. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, O pobuni Srba u kotaru Gacko; *Zločini*, dok. 58, 102.: NDH, Zapovjedništvo kopnene vojske, Vojni ured, V. T. V. br. 391 od 14. 6. 1941., Zapovjedniku vojske i Ministarstvu domobranstva, Izvještaj po zapovijedi br. 527/41.

³³ *Zločini*, dok. 79, 145.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća.

³⁴ *Zločini*, dok. 58, 102.: NDH, Zapovjedništvo kopnene vojske, Vojni ured, V. T. V. br. 391 od 14. 6. 1941., Zapovjedniku vojske i Ministarstvu domobranstva, Izvještaj po zapovijedi br. 527/41.

³⁵ *Zločini*, dok. 61, 106.-107.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 263 od 22. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Izvještaj o putu Talijanskih oficira u pograničnim krajevima Kotara Gatačkog.

³⁶ AH-ZUD: NDH, Krilno Zapovjedništvo Bileće, Taj. br. 29 od 16. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije.

da su srpski seljaci masovno napuštali svoje domove i stvarali zbjegove u teže pristupačnim područjima.³⁷

Kasno navečer 13. lipnja seoska straža muslimanskog sela Prijedora (kotar Bileća) otvorila je vatru na sumnjive zvukove koje su protumačili kao pokušaj napada od strane Srba iz susjednih sela ili Crnogoraca. Zapovjednik Krilnog zapovjedništva Bileća u izvješću od 16. lipnja ocjenio je “da se muslimanska i pravoslavna sela jedna drugih boje, pa je dovoljan i najmanji povod da dođe do pucnjave u jednom selu”. Nakon te pucnjave pobjegli su u brda seljaci susjednog srpskog sela Baljaci. Na poziv zapovjednika Krilnog zapovjedništva i Kotarskog predstojnika većina se njih vratila svojim domovima. Koliko je malo bilo potreba da dođe do bijega od kuća govori i slučaj ustaškog uhićenja Srbina iz sela Divina “što je tamošnje srpsko stanovništvo preplašilo tako, da su počeli da se udaljuju u obližnje šume, ali kako će” uhićeni seljak “prema obaviještenju iz Stoca biti pušten na slobodu to su se opet počeli vraćati svojim kućama te ovaj slučaj nije imao nikakvih hrđavih posljedica”. Već se na tim primjerima vidjelo puno nepovjerenje srpskog stanovništva prema akcijama ustaša pa je s njihove strane došao prijedlog da “protivu njih za svaki slučaj uređuju samo oružnici”.³⁸ O opravdanoj sumnji u ustaško uredovanje bilo je i pismo koje je sredinom lipnja za zapovjednika Jadranskog divizijskog područja primio zapovjednik 2. satnije 7. pohodne bojne u Avtovcu. U pismu, oslovljenom na generala (vjerojatno Prpića), traženo je da vojska stane na put ubojstvima “naoružanih ološa zvjerova, koji prave i poštene ljude muče na zvijerski način ubijaju i onda polumrtve bacaju u jame”. Od vojske je traženo razoružanje “ološa i pljačkaške bande” koja kalja “čast poštenih Hrvata, a mi od kako postaćmo živismo sa Hrvatima i do danas neznadosmo da su zvjerovi”.³⁹

Srpska pobuna potaknula je talijanske vojne instance da se поближе upoznaju s njom. Satnik obavještajac talijanske vojske koji je 13. lipnja posjetio zapovjednika oružničkog krila Gacko, nije prihvatio njegovo objašnjenje da je “najveći uzrok lična mržnja i osveta”, nego je inzistirao da se osobno uvjeri na terenu. On je sutradan s vodom vojnika i u pratnji jednog oružnika iz voda Gacko osobno krenuo da istraži uzroke pobune. Od ustanika koje su sreli dobili su objašnjenje da je razlog pobune nužnost obrane jer ih “Turci i Hrvati biju i bacaju u jamu”. Kontakti su prošli bez borbe i bez namjere Talijana da ustanicima oduzmu oružje koje je bilo polazna točka razilaženja s tijelima vlasti NDH.⁴⁰

³⁷ Po tvrdnjama Đ. Piljevića nakon 7. lipnja ustanici iz sela Dulića, Kazanaca, Nadanića, Pržina, Stepena i Vratkovića osnovali su prve dvije naoružane čete. Đ. PILJEVIĆ, n. dj., 70.

³⁸ *Zločini*, dok. 62, 108.-110.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Taj. br. 31 od 16. 6. 1941., Zapovjedniku 4. hrvatske oružničke pukovnije, Udaljavanje stanovnika iz raznih sela.

³⁹ *Zločini*, dok. 70, 127.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Taj. br. 41 od 22. 6. 1941., Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja, Dopis od pobunjenika predan vojnoj komandi.

⁴⁰ Povod za putovanje talijanskih časnika navodno je bila vijest “da su ustaše na Crnogorskoj strani zapalili dva sela”, što je zapovjednik oružničkog krila Bileća otklonio kao neistinu. *Zločini*, dok. 61, 106.-107.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 263 od 22. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Izvještaj o putu Talijanskih oficira u pograničnim krajevima Kotara Gatačkog.

Osim oružanim intervencijama vlasti NDH su i pregovorima pokušavale smiriti nemire. Potpukovnik Aganović, zapovjednik oružništva u istočnoj Hercegovini u pratnji kotarskog predstojnika i predstavnika ustaša iz Gacka boravio je 17. i 18. lipnja na terenu pokušavajući riječima navesti srpsko stanovništvo na mir. Pokušaj razgovora sa seljacima sela istočno od puta Avtovac - Gacko (Stepen, Danići, Dulići i Prženo) ostao je samo na pokušaju i pismenom odgovoru "da među njih mogu doći predstavnici okupatorskih zemalja, a druge da ne priznaju". Seljaci iz Lipnika i Jasenika bili su spremniji na razgovor i savjet da se vrate kućama i redovnom radu. Ipak su nastojali da se oružništvo ne šalje u Jasenik zbog straha da ih iz bliskog susjedstva mogu napasti Crnogorci. Iako je ta molba imala opravdanje, od oružničkog potpukovnika je ocijenjena neiskrenom i neistinitom. Uz to je neuspjeh pregovora s ostalim selima bio dovoljan za zaključak da su miroljubiva "sredstva ... potpuno iscrpljena". Za zapovjednika oružničkog krila Bileća razlog pobune bio je u tome što su Srbi "previše odani velikosrpskoj ideji" i ne prihvaćaju činjenicu da "ovi krajevi potpadaju pod našu državu".⁴¹ Stajališta su pokazala da se kontaktirano stanovništvo opire priznanju nove vlasti ili se pokušava postići mir zadržavanjem stanja kakvog jest, odnosno bez predavanja oružja i ulaska oružništva NDH na teritorij, što oružništvo nije moglo prihvatiti. Cijena takvog postupka bila je za srpsko stanovništvo vrlo nepovoljna i držala je otvoren prostor radikalnim ustaškim akcijama. Prema izvješću 4. oružničke pukovnije od 19. lipnja na području krila Bileće "ubijeno je oko 250 lica, prilikom napada na oružničke i ustaške organe" dok je oružništvo izgubilo dvojicu oružnika.⁴² Suprotna stajališta nisu nudila nadu u poboljšanje sigurnosnog stanja. Naprotiv, sve je upućivalo na daljnje pogoršanje. Kotarski povjerenik i ustaški logornik iz Gackog brzojavili su 15. lipnja Glavnom stožeru vojskovođe Kvaternika da po provjerenim podacima Srbi graničari pripremaju napad na muslimansko stanovništvo kotara Gacko, pa zbog toga mole žurnu intervenciju "kako ne bi nastalo opće klanje hrvatskog muslimanskog življa". Nakon provjere u Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja Zapovjedništvo kopnene vojske je zaključilo da "nema potreba za odašiljanjem novih četa" jer je na "Jadransko divizijsko područje upućeno ... do sada 6 pohodnih bataljuna" te da se u skoro "vrijeme neće ... moći uputiti na to područje nove čete". U prilog procjeni išla je i zapovijed Zapovjedništva kopnene vojske skorom ustroju posadnih bojni u Mostaru, Trebinju i Kninu, s čime je brojno stanje oružanih snaga trebalo narasti na devet pješačkih bojni.⁴³

Uz granicu s Crnom Gorom pucali su Srbi ustanici i Crnogorci noću 19. na 20. lipnja najprije po selu Skočigrm, a potom po odjelu domobrana 7. pohodne

⁴¹ *Zločini*, dok. 79, 145.-146.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća.

⁴² *Zločini*, dok. 66, 117.: NDH, Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije, J.S. br. 288 od 19. 6. 1941., Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Izvješće po zapovjedi J. S. Br. 215/42.

⁴³ HDA, ZJDIP V.T.V. Br. 451: Zapovjedništvo Kopnene vojske, V.T.V. br. 448 od 20. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja.

bojne koji je intervenirao iz Trebinja i potjerao napadače prema granici s Crnom Gorom. Sukob je pokazao sve veći stupanj vojne organiziranosti pobunjenika. Na domobransku potjeru uz pobunjenike vatru je s veće udaljenosti otvorila i jedna talijanska ophodnja. Sukobi s pobunjenicima su nastavljeni i tijekom 20. lipnja u pothvatu "prikupljanja oružja i druge vojničke opreme" koji su izveli dijelovi 7. pohodne bojne u graničnim selima Korita, Hodžići, Meka Gruda, Sjeline, Rodenca i Golo Brdo. U borbama su poginula dva domobrana, jedan je ranjen i jedan je nestao. Po procjenama domobrana protivnik je imao šestero mrtvih.⁴⁴ Istog dana na području Trebinja u Bijeloj Gori ubijeno je 8 osoba, a dan kasnije na području oružničke postaje Trebinje još 13.⁴⁵

Lipanski ustanak

Od 22. lipnja u istočnoj Hercegovini kao i na drugim područjima NDH dolazi do nove situacije. Njemački napad na SSSR dio srpskog stanovništva je doživio kao napad "Rusije na Njemačku".⁴⁶ Pod tim je dojmom pokrenut ustanak protiv NDH. Identificiranje sa SSSR-om kao pravoslavnom Rusijom, s obzirom na stare povijesne veze i hajdučko-pljačkaški mentalitet pučanstva, nije bilo teško postići. Bez problema se prešlo preko ideološke činjenice o nespojivosti ateističkog komunizma i pravoslavlja.

Ustanak je zatekao oružane snage NDH sa slabim snagama u istočnoj Hercegovini. U Trebinju je bila 10. pohodna bojna jakosti jedne satnije i oružnička postaja, dok je Trebinjska posadna bojna tek ustrojavana. U Bileći je bila 7. pohodna bojna jakosti jedne i pol satnije kao i stožer oružničke satnije. U Gacku i Avtovcu bila je satnija 7. pohodne bojne i oružnička postaja. U Nevesinju je bila satnija 6. pohodne bojne i oružnička postaja. Ukupno se radilo o snagama ekvivalenta dvije pješачke bojne koje su većim dijelom bile "opterećene stražama, koje su preuzele od talijanskih vojnih vlasti". Te snage nisu bile ni izbliza dovoljne za energične akcije već im se zadaća uz posadnu službu svela na nadzor državnog puta i intervencije na ugrožena mjesta.⁴⁷

⁴⁴ HDA-ZJDIP: Dokument bez nadneva u spisima bez broja; *Zločini*, dok. 79, 147.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća.

⁴⁵ *Zločini*, dok. 104, 218.-219.: NDH, Oružnička postaja u Grab-Zubcima, Taj. br. 25 od 8. 7. 1941., Okružnom sudu Trebinje, Izvještaj o poubijanim licima sa teritorije ove postaje; *Zločini*, dok. 112, 295.-296.: NDH, Zapovjedništvo postaje Trebinje, Taj. br. 30 od 9. 7. 1941., Predsjedništvo sudbenog stola Trebinje, Izvještaj o poubijanim licima na reonu postaje Trebinje.

⁴⁶ Uglješa DANILOVIĆ, *Sjećanja*, Članci i ratni dnevnik, knjiga 3, Beograd 1987., 70., 72.-73.; "Neredi oko Nevesinja dijelom su revolt zbog akcije ustaša, ali dijelom i zbog stupanja Rusije u rat, jer je opaženo nekoliko četa pobunjenika sa crvenim zastavama", zabilježeno je u jednom izvješću Zapovjedništva kopnene vojske. *Zločini*, dok. 90, 172.: NDH, Zapovjedništvo Kopnene vojske, Op. Br. 243 od 1. srpnja 1941., Zapovjedništvo vojske i Ministarstvu domobranstva, Obavještajni izvještaj; O značenju crvenih zastava koje nisu isključivo znamenje komunista u M. EKMEČIĆ, n. dj., 400.

⁴⁷ *Zbornik*, IV/1, dok. 227, 511.-512.: NDH, Mjesno zapovjedništvo Trebinje, V. T. Br. 21 od

Prvi znaci intenzivnog pogoršanja bili su već 23. lipnja. Skupinu od 200 ustaša koja je po nalogu ustaškog natporučnika Mije Babića osiguravala gatački kotar prilikom nasilnog izviđanja na potezu od Zborne Gomile preko Stepena do Kobilje Glave napala je veća skupina ustanika za koju su ustaše procijenile da broji od 600 do 1000 ljudi. U sukobu su ustaše imale nekoliko mrtvih i ranjenih pripadnika. Oni su nakon duže borbe popalili sela Šukoviće, Przine, Stepen i Pusto Polje. Potom su u većinskim muslimanskim selima Međulići i Solac uhitili 13 Srba koji su tu živjeli i koji nisu sudjelovali u borbi. Po nalogu natporučnika Sudara strijeljani su u Avtovcu. Potom su u noći 23./24. lipnja u Gackom uhićeni svi odrasli Srbi iznad 16 godina od kojih je 26 "odmah ubijeno" dok su ostali određeni za slanje u logor Nevesinje.⁴⁸ Na području oružničke postaje Ravno u razdoblju od 23. do 25. lipnja uhićeno je i ubijeno oko 150 Srba zbog čega je dio stanovništva iz sela u strahu pobjegao u brda.⁴⁹ "U noći između 23 i 24 lipnja 1941. godine izvedena je jedna grupa uhapšenika Srba-pravoslavaca iz zatvora kotarskog suda u Trebinju, a koji su pohapšeni početkom mjeseca lipnja kao članovi četničkog udruženja kao i za rad protiv hrvatskog muslimanskog žiteljstva". Kraj sela Pridvorca u neposrednoj okolini Trebinja 14 su streljali ustaše-lovci "povjerenika g. Rotkvića koji borave u Trebinju" i bacili u jamu dok su trojica uspjela pobjeći.⁵⁰ Dan kasnije članovi ustaškog povjereništva iz Ljubinja pokupili su oko 40 istaknutih seljaka Srba iz sela Poljica, Mrkonjića i drugih raštrkanih sela u okolici oružničke postaje Dobrmani, te ih odveli u nepoznatom pravcu. Ta umorstva i uhićenja nisu ostala bez odjeka među stanovništvom pa je zapovjednik Oružničkog voda u Trebinju na svom području uveo strogu pripravnost zbog komešanja Srba i dojava da bi oko Vidovdana mogao izbiti oružani ustanak.⁵¹ Glasina o izbijanju ustanka koja se proširila u NDH bila je razlog da poglavnik Pavelić 26. lipnja uvede izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed o stavljanju pred prijeki sud svih onih koji su širili tu glasinu. Podjednako je određeno "da će isto tako biti stavljeni pred prijeki sud svatko, tko bi uopće bilo kada izvršio bilokakvo nasilje nad životom ili nad imovinom bilo koga državljanina ili pripadnika Nezavisne Države Hrvatske". Odredbom je posebno naglašeno pripadnicima ustaške organizacije da će u slučaju činjenja krivičnih djela biti smjesta streljani.⁵² Uz to je oružništvo uoči Vidovdana uzelo određeni broj

26. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Prijedlog za formiranje krstarećih odjela; HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija počelih 25. lipnja 1941. (dalje Dnevnik operacija).

⁴⁸ *Zločini*, dok. 72, 129.: Kotarski predstojnik [Gacko], Prez. br. 37/41 [od 23. 6. 1941.], Poglavnikovom povjereništvu; *Zločini*, dok. 79, 147.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća.

⁴⁹ *Zločini*, dok. 135, 343.-344.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 86 od 15. 7. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije.

⁵⁰ *Zločini*, dok. 73, 130.-131.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Taj. br. 54 od 28. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Izvještaj o situaciji na području voda Trebinjskog.

⁵¹ Isto.

⁵² *Zločini*, dok. 84, 154.: Izvanredna zakonska odredba i zapovjed Poglavnika NDH od 26. 6. 1941.

talaca kao mjeru predstrožnosti.⁵³ Uz oružništvo taoce su uzimale i ustaše, kao što je bilo u Nevesinju. No za razliku od oružnika koji su uzete taoce nakon Vidovdana pustili na slobodu, ustaše su svojih 19 taoaca pobili.⁵⁴ Takav i slični postupci ustaša bili su u potpunom proturječju s postupcima domobranstva koje je nastojalo smiriti rasplamsale strasti. Ustaše iz Stoca noću 25. na 26. lipnja “dovezli su ... teretnim automobilima 283 lica u mjesto Opuzen i nad istima izvršili justifikaciju na obali rijeke Neretve ispod mjesta Opuzena, radi Srbstva i četničke akcije u kotaru Stolačkom”.⁵⁵ Uvođenjem opsadnog stanja u Hercegovini 30. lipnja stanje se poboljšalo, osim u Ljubuškom gdje je noću 30. lipnja na 1. srpanj “veći broj ljudi opet poubijan”. Organizator zločina je uhićen, a slučaj “predan sudcu istražitelju”.⁵⁶

U zoru 24. lipnja 1941. “Srbi stanovnici kotara Nevesinje pobunili su se protiv hrvatske vlasti”, opisao je nekoliko dana kasnije zapovjednik oružničkog krila u Nevesinju početak Lipanjskog ustanka u istočnoj Hercegovini. Oružničke postaje Rilje i Lukavac uništila je pobunjena masa, (navodno oko 600 ustanika od kojih 400 s oružjem), dok je posada Nevesinja izdržala prvi udar.⁵⁷ Oružnička postaja Fojnica napadnuta je 25. lipnja oko 17,30 sati. Od šest oružnika dva su zarobljena, tri su uspjela pobjeći, a jedan je poginuo. Zapovjednik oružničke postaje i jedan oružnik također su stradali prilikom privođenja jednog uhićenika u kotarski ured Gacko.⁵⁸

Alarmantne vijesti o izbijanju ustanka u istočnoj Hercegovini u Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja počele su stizati u jutro 25. lipnja. Zapovjednik 3. satnije 6. pohodne bojne iz Nevesinja javio je oko 9 sati o prikupljanju ustaničkih skupina s namjerom napada na mjesto. Ustaški povjerenik je bio konkretniji s tvrdnjom da se radi o 5.000 ustanika koji se skupa

⁵³ *Zločini*, dok. 109, 233.: Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, J. S. br. 430 od 9. 7. 1941., Izvješće o taocima.

⁵⁴ *Zločini*, dok. 109, 274.: NDH, Oružnička postaja Nevesinje, Br. 231/41 od 18. 7. 1941., Izvješće o taocima.

⁵⁵ HDA, fond Krilnog oružničkog zapovjedništva Dubrovnik, Taj. br. 54 od 7. 7. 1941.: Oružnička postaja Opuzen, T. br. 404 od 4. 7. 1941., Zapovjedniku Krilnog oružn. zapovjedništva Dubrovnik, Izvještaj o stanju javne sigurnosti. Objavljeno u *Zločini*, dok. 99, 205.-206.

⁵⁶ *Zločini*, dok. 101, 209.: Posebni opunomoćenik Poglavnika, V. I. br. 40 od 5. 6. 1941., Zapovjedniku Kopnene vojske.

⁵⁷ *Zločini*, dok. 79, 148.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća; *Zbornik*, IV/1, dok. 233, 520.: Oružnički vod Nevesinje, Br. 159 od 29. 6. 1941., ZAPORUK, Brzojavaka; Po neprovjerenom podatku napad na oružničku postaju Lukavac rezultat je dogovora naoružanih seljaka sela Zovi Do i Lukavac na večer 23. lipnja. O odluci su preko teključa izvijestili okolna sela u kotaru Nevesinje, Gacko i Bileća s pozivom da se pridruže borbi. Slobodan ŠAKOTA, “Prve ustaničke borbe”, *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1961., 47.-48.

⁵⁸ *Zbornik*, IV/1, dok. 236, 524.-525.: NDH, Zapovjedništvo oružničkog voda Gacko, Taj. br. 28 od 15. 7. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije. Dva zarobljena vježbovna oružnika nakon tjedan dana ustanici su pustili. Necjelovito izvješće objavljeno je u *Zbornik*, IV/1, dok. 236, 524.-526. Izostavljena je rečenica: “U borbi u Avtovcu naročito se istakao oružnički kaplar Perić Nikola, koji je sam na položaju, jer su ga ostali mještani ostavili, borio i ubio 7 napadača.”

s "Crnogorcima spremaju napasti Nevesinje". Posada iz Nevesinja oko 10 sati stupila je južno i jugozapadno od mjesta u borbu s ustanicima, za koje se držalo da ih predvodi pukovnik bivše jugoslavenske kraljevske vojske. Nakon prekida brzoglasne veze s Mostarom oko 10 sati komuniciranje je nastavljeno uz pomoć Sarajeva. Zamolbi za pomoć iz Nevesinja udovoljeno je slanjem 1. satnije 6. pohodne bojne koja je u tijeku dana stigla u Nevesinje. Kako bi posada Nevesinja bila što jača planirano je slanje iz Mostara još jedne satnije 6. pohodne bojne. Njezina je zadaća bila prenočiti kod oružničke postaje na Bišini, a "potom da preuzme oprezno pokret i nadiranje ka Nevesinju i tamo se spoji sa ostatkom bojnice".⁵⁹

I oko Avtovca i Gackog pripadnici oružništva su primijetili vizualno prikupljanje ustanika, koji su im prekinuli brzoglasne i prometne veze sa susjedstvom. Prema ocjeni zapovjednika mjesnog oružničkog voda u Gackom svi "Srbi koji se nisu prije odmetnuli, pobjegli su u goru i pridružili se odmetnicima".⁶⁰

Iz Bileće i Stoca stigle su također ujutro 25. lipnja obavijesti da su sjeverno od postaje Berkovići ustanici zauzeli oružničku postaju Gornji Lukavac. Oko 11 sati iz Stoca je izvijestio ustaški povjerenik da se "većina srpskih sela digla" i da naoružani pobunjenici napadaju hrvatsko stanovništvo i ustaše. Traženih 150 pušaka za obranu odmah je poslao. Iz Stolca je u 11,30 dojavljeno da između Nevesinja i Stolca ima oko 3.000 Crnogoraca pod vodstvom "nekog Nikolića, a da je tu i Čedo Milić". Nekoliko sati kasnije ponovno je zatražena pomoć u ljudstvu i streljivu jer "ljudstvo koje se bori protiv četnika u okolini Stoca gine od četnika i ima veliki broj ranjenih".⁶¹ Poslijepodne je posada Stolca pojačana s jednim vodom domobrana i sa streljivom i oružjem za ustaše.⁶²

Iz Bileće je oko podneva obaviješteno zapovjedništvo divizijskog područja da je napadnuta oružnička postaja Divin kraj Plane na putu za Berkoviće i da je napad odbijen. Zahvaljujući pomoći koju je popodne u postaju doveo kotarski predstojnik iz Bileće ona se održala tijekom dana. U Bileću je nakon inzistiranja ustaškog stana poslano 150 pušaka. Dojavljivanju uzbunjujući novina dao je prilog i Veliki župan iz Dubrovnika s alarmantnim glasinama o sudbini Gackog i Avtovca.⁶³

Na vijest o ustanku relativno brzo je reagiralo i Zapovjedništvo kopnene vojske u Zagrebu koje je zaustavilo odlazak 21. pohodne bojne iz Slavenskog Broda i umjesto u Travnik uputilo je Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja. Oko 14 sati Zapovjedništvo divizijskog područja nazvao je osobno

⁵⁹ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁶⁰ AHMBIH-NDH: NDH, Zapovjedništvo oružničkog voda Gacko, Taj. br. 28 od 15. 7. 1941., 4. hrvatskoj oružničkoj pukovnici.

⁶¹ HDA-ZJDIP: Ustaški povjerenik iz Čapljine od 25. 6. 1941., Diviziji Mostar, Telegram.

⁶² HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁶³ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; *Zločini*, dok. 79, 148.: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća.

i vojskovođa Kvaternik. O stanju ga je izvjestio načelnik stožera. Zamolbu koju je stožer divizijskog područja uputio Talijanima za izvidnički zrakoplov Kvaternik je ocijenio nepotrebnom, jer je držao da se "situacija likvidira vlastitim sredstvima". Zanimalo ga je tko pronosi vijesti o 5.000 pobunjenika. Tvrdnja je prebačena na razne ustaške povjerenike za razliku od stožera koji "posmatra stvari vrlo hladno". Razgovor je zaključen naredbom da ga se u 16,45 ponovno pozove i izvjesti o stanju.⁶⁴

No, postupci koje je načelnik stožera Jadranskog divizijskog područja poduzeo do kraja dana dovode u pitanje optimističnu tvrdnju koja je iznesena vojskovođi Kvaterniku. Nakon konzultacija o zajedničkoj suradnji s ustaškim predstavnicima i povjerenikom iz Mostara, Ivanom Zovkom, uputio je prema Nevesinju planiranu satniju 6. pohodne bojne. Satnija je po predviđenom planu poslijepodne stigla na Bišinu iz koje je u jutro sljedećeg dana trebala oprezno nastaviti prema Nevesinju. Prekinute veze s Nevesinjem davale su prostora raznim alarmantnim vijestima, pa i najcrnijoj da su ga ustanici zauzeli. Radi pojačanja posade iz Sarajeva je upućena ojačana satnija 11. pohodne bojne.⁶⁵ Njezin dio je već bio raspoređen u Trnovu i Kalinoviku, dok je glavni na tek trebala stići i prenočiti u Kalinoviku. U zoru 26. lipnja satnija je trebala nastaviti pokret preko Plužina i Kifinog Sela prema Nevesinju. Za njom se kretao ostatak bojne sa stožerom i jednom i pol satnijom. Bojna je do podneva trebala stići u Nevesinje.⁶⁶

Predvečer 25. lipnja vojskovođa Kvaternik je drugi put saznao trenutno stanje. Iz njegovoga ureda u tijeku večeri stigla je zapovijed da "se po završenoj operaciji poduzme generalno i radikalno čišćenje, pod zapovjedništvom zapovjednika divizijskog područja". U isto vrijeme stigao je iz Sarajeva u Mostar zapovjednik divizijskog područja, general Prpić. Zatekao je dosta nejasno i konfuzno stanje. Sudbina Nevesinja bila je nepoznata, znalo se da se pobunjenici nalaze kraj Trusine i Divina. Opći dojam je bio da će se ustanički požar širiti i dalje.⁶⁷

Prenočivši kraj Bišine satnija 6. pohodne bojne je ujutro 26. lipnja krenula prema Nevesinju. Pred samim gradom na nju je s dominantnih postava otvorena puščana i strojopuščana vatra pa je stala na crti Grebak (1146) - kota 1189. Satnija je prošla bez gubitaka i razvila se u streljački stroj. Pokolebana je zbog neopreznog prolaza kroz streljački stroj kamiona, natovarenih hranom i oružjem koji su išli za njima, i upada u protivničku vatru, što je dovelo do bezglavog bijega vozača i pratnje. Njihov postupak je nepovoljno djelovao na moral

⁶⁴ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; M. COLIĆ. n. dj., 211.

⁶⁵ U dnevniku operacija Zapovjedništva Jadranskog divizijskog područja za razdoblje od 25. do 30. lipnja bojna na pravcu Sarajevo - Kalinovic - Kifino Selo je vođena kao 17. pohodna što nije točno. Iz dokumenata Nevesinjske gromade razvidno je da se radilo o 11. pohodnoj bojni, dok je 17. pohodna bojna stigla 26. lipnja iz Sarajeva u Mostar. Postoji mogućnost, dođuše vrlo mala, da je prva dva dana na pravcu Kalinovic - Kifino Selo bila satnija 17. pohodne bojne, no tada ju je najkasnije 26. lipnja smjenila 11. pohodna bojna.

⁶⁶ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁶⁷ Isto.

domobrana na koje su uz to pobunjenici otvorili i bočnu vatru. Satnija se zbog toga u nerdu povukla kroz klanac Bišina na istoimenu oružničku postaju, "gdje je zadržana i raspoređena za otpor". Dio vojnika se morao i "silom zadržati". Zajedno s ustaškim odjelima bojna crta je stabilizirana ispred Bišine.⁶⁸

Neuspjeh proboja do Nevesinja bio je razlog da general Prpić popodne 26. lipnja svog zamjenika, topničkog pukovnika Antuna Prohasku, imenuje zapovjednikom postrojbi kraj Bišine i Nevesinja radi usklađivanja njihova rada. Istovremeno je iz Mostara prema Bišini upućen pješice Stožer i ojačana satnija 17. pohodne bojne koji su prijeopodne stigli iz Sarajeva. Dana im je zadaća da u visini Blagaja uzmu postav radi usklađenog djelovanja prema Bišini i ujedno da spriječe ugrožavanje Bišine iz nevesinjskog pravca ili s planine Kapele, "gde se navodno nalaze četnici". Bojna je na naredeni postav stigla oko 20 sati, nakon čega je zapovjednik stupio u vezu s pukovnikom Prohaskom. U međuvremenu je oko 17 sati satnija 11. pohodne bojne upućena preko Kalinovika prešla Kifino Selo i potisla ustanike prema Nevesinju. Od načelnika Stožera Bosanskog divizijskog područja iz Sarajeva, koji je prenio vijest došla je i druga ohrabrujuća o upućivanju još jedne satnije 11. pohodne bojne istim pravcem pod vodstvom zapovjednika bojne bojnika Pavičića.⁶⁹

Činilo se da stvari za oružane sastave NDH kreću nabolje. Nepoznanicu o položaju Nevesinja što je dva dana mučila zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja razriješilo je zrakoplovstvo. Dva zrakoplova iz zračne luke Sarajevo obavila su poslijepodne izvidničko-jurišni nalet iznad operacijske prostorije.⁷⁰ Zrakoplovi su donijeli potvrdu da se u Nevesinju nalaze i dalje postrojbe NDH, dijelom u vojarni i dijelom na postavima u istočnim i zapadnim utvrđenjima Nevesinja. Na pravcu Kifino Selo - Nevesinje, južno od kote 877 uočeno je kretanje satnije vojnika i 7 automobila prema Nevesinju. Most na prometnici bio je porušen. Na pravcu od Mostara k Nevesinju, sjeverno od kote 1002 uočen je vod od 30 ljudi i jedan automobil. Prometnica Mostar - Nevesinje zapadno od Nevesinja kraj kote 1091 bila je zapriječena barikadom od oborenih brzoglasno-brzozajavnih stupova i grtača snijega. U blizini nje bila je druga barikada od tri razbijena automobila. Skupina ustanika, oko 50 ljudi u narodnoj nošnji, uočena je na pravcu Kifino Selo - Nevesinje u šumi sjeverno od sela Šurići s obje strane puta. Skupina je napadnuta iz zraka strojničkom vatrom. Na pravcu prema Mostaru zbog guste šume ništa nije uočeno. Nakon izvršenog promatranju bačeno je iz zrakoplova izvješće postrojbama na zemlji.⁷¹

Na južnom dijelu bojišnice kraj Stoca stanje je bilo mirnije iako su ustaše tvrdile suprotno. U području Berkovića odjel od oko 200 ustaša zauzeo je postav južno od Trusine. Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto. Satnija je u dnevnik uvedena kao satnija 17. pohodne bojne što nije bilo točno.

⁷⁰ HDA, ZJDIP, V. T.V. br. 599 od 2. 7. 1941.: Zapovjedništvo aerodroma Sarajevo, V.T. br. 111 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvješće o radu zrakoplovstva.

⁷¹ HDA, ZJDIP, V. T.V. br. 599 od 2. 7. 1941.: Zapovjedništvo aerodroma Sarajevo, V.T. br. 111 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvješće o radu zrakoplovstva; HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

sugeriralo im je da bi njihovo “energično nadiranje preko g. Trusine i Odžaka ka Nevesinju bilo od najveće koristi”, što ustaški odjel nije učinio. Ustaše su uporno inzistirale na pomoći u ljudima, puškama i streljivu, što im je Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja zamjerilo zbog činjenice da uopće nisu imali gubitaka. Štoviše, ustaše su lažno tvrdile da ih je tijekom noći okružila masa pobunjenika. Zbog toga je general Prpić poslao u Stolac vod 18. pohodne bojne sa streljivom. Nadu da će ustaški odred napokon početi djelovati dao je dolazak u Mostar Jure Francetića, ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu. U pratnji dva ustaška časnika stigao je oko 19 sati u Zapovjedništvo divizijskog područja gdje su ga izvjestili o stanju na terenu. Donio je odluku da ujutro 27. lipnja krene preko Stoca do Berkovića i “osobno vodi akciju” ustaškog odreda.⁷²

Na području Gackog i Avtovca 26. lipanj je prošao bez napada na ta mjesta. Uočeno je prikupljanje ustanika kraj Gackog o čemu je zapovjednik 2. satnije 7. pohodne bojne izvijestio Zapovjedništvo divizijskog područja. General Prpić je udovoljio molbi za pomoć i uputio vod domobrana na kamionima i streljivom prema Avtovcu. Kraj Kobilje Glave ustanici su napali vod, zarobili 14 domobrana dok se ostali dio probio do Avtovca i Plane. Za zarobljene domobrane ustanici su tražili uhićene Srbe. U tijeku dana pojačana je i posada Gackog vodom domobrana iz Avtovca. Pogoršanje stanja najavio je napad na bicikliste na putu Gacko - Avtovac od kojih su dvojica uspjela stići u Gacko, dok se za sudbinu druge dvojice nije ništa znalo.⁷³

U jutro 27. lipnja general Prpić je imenovao pukovnika Prohasku zapovjednikom Nevesinjskog odreda, odnosno gromade u čiji su sastav ušle 6. i 17. pohodna bojna. Odred je dobio zadaću: Napasti “neprijatelja pred sobom, sjediniti se sa ... snagama u Nevesinju i onima koje pristižu preko Kalinovika i Plužina; potom energično neprijatelja goniti, rastrojiti i uništiti.” Zadaću im je trebao olakšati odred ustaša koji je pod vodstvom ustaškog povjerenika Francetića upućen od Berkovića prema Odžaku i dvije satnije 11. pohodne bojne upućene od Kalinovika prema Plužinama. Nakon izvršenja zadaće pukovnik Prohaska je trebao osigurati prometnicu između Nevesinje i Mostara i ponovno uspostaviti prekinutu brzoglasnu vezu.⁷⁴ Nakon primanja naredbe zapovjednik Nevesinjske gromade dao je nalog da čete zapadno od Nevesinja, satnija (2. ili 3.) 6. pohodne bojne, 3. satnija 18. pohodne bojne i 17. pohodna bojna bez jedne i pol satnije napadnu protivnika s polaznog postava u visini brda Mukinjače (kota 1217). Satnijama 6. i 18. pohodne bojne smjer napredovanja bio je u širem zahvatu prometnice Mostar - Nevesinje, dok je nepotpuna 17. pohodna bojna na lijevom krilu dobila pravac: Mukinjača - Radovača - Muknica - Vilenjak - Bilek. Na lijevom krilu bila je skupina od oko 70 ustaša.⁷⁵

⁷² HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁷³ Isto.

⁷⁴ HDA, ZJDIP: Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja, V.T.V. br. 497 od 27. 6. 1941., Topničkom pukovniku g. Prohaski Antonu.

⁷⁵ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

Napad je počeo oko 10 sati i trajao je do 20 sati. Uz jak otpor ustanika dvije domobranske satnije sa skupinama ustaša stigle su blizu Nevesinja do crte Grebak - Gradina. Njihov napad je pomoglo i zrakoplovstvo strojničkom vatrom i bacanjem ručnih bombi. Kao važna otporna točka Grebak je predvečer zauzet "energičnim napadom" domobrana. Poslijepodne su izvučeni dan ranije napušteni kamioni. Desnokrilna 17. pohodna bojna zaustavljena je ispred brda Vilenjaka, nakon što je naišla na slabije ustaničko pretpolje. Zapovjednik bojne pokazao se potpuno nedoraslim situaciji pa je prešao u obranu, o čemu je izvijestio zapovjednika Nevesinjske gromade. General Prpić je zatraži da bojna nastavi napredovanje, a da se zapovjednik po potrebi zamjeni i pošalje u Mostar. Nakon njegove intervencije bojna je napravila manji prodor bez jačeg otpora ustanika.⁷⁶

I prema radu posade Nevesinja general Prpić je bio vrlo kritičan. Kritiku je temeljio na izvješću sa zrakoplovnog izviđanja koje je govorilo da je u pomoć upućena satnija iz Sarajeva ušla u Nevesinje, a da gradska posada nije izišla u susret Nevesinjskoj gromadi. Tek na večer je saznao da je posada Nevesinja imala iza sebe tešku noć 26. lipnja u kojoj je krajnjim naporom izdržala koncentrični napad ustanika. Streljivo koje je donijela satnija iz Sarajeva bilo je utrošeno pa je dozapovjednik 6. pohodne bojne (istovremeno i zapovjednik posade) tražio pomoć jačine bojne i automatsko oružje.⁷⁷

Jake borbe vođene su i između ustaša i ustanika na području sjeverno od Berkovića. Ustaškom povjereniku Francetiću je na njegovo traženje dva puta slano streljivo i vod domobrana za pojačanje. Predvečer je prekinuta brzoglasna veza između Stoca i Berkovića. Prometnicu između ta dva mjesta zapriječili su ustanici koji su iz zasjede kraj Predolja ubili vozača koji je prevezio ustaško pojačanje prema Berkoviću. Nakon vozačeve pogibije ustaše su odstupile, a nekoliko sanduka streljiva je s putničkim automobilom dostavljeno tijekom noći.⁷⁸

Kraj Bileće je poslijepodne za razliku od prijepodneva prošlo u pogoršanju stanja duž granice prema Crnoj Gori uz koju su zapaljena neka sela. Poslijepodne su ustanici napali Gacko i Avtovac, a u pomoć posadama priskočilo je i pet zrakoplova bombardirajući ustaničke postave. U posljednjem razgovoru, oko 11 sati posada je tražila žurnu pomoć i streljivo. Nakon te molbe veza je prekinuta. Na zrakoplove koji su izviđali i borbenu djelovali otvorena je paljba i iz protuzračnih topova iz sela Danića koje su zbog toga zrakoplovi bombardirali i gađali strojničkom vatrom. Strojničkom vatrom sa zemlje pogođen je zrakoplov prvog pratioca koji se zapaljen spustio kraj Avtovca.⁷⁹

⁷⁶ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; HDA, ZJDIP, V. T.V. br. 599 od 2. 7. 1941.: Zapovjedništvo aerodroma Sarajevo, V.T. br. 111 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvješće o radu zrakoplovstva.

⁷⁷ HDA-ZJDIP, V.T.V. br. 497 od 27. 6. 1941.: [Zapovjednik posade Nevesinje] od 27. 6. 1941., Zapovjed. Jadran. Diviz. područja. Izvješće je napisano u 7 sati i preko Ustaškog stana došlo je u Zapovjedništvo divizijskog područja u 19 sati.

⁷⁸ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁷⁹ Isto; HDA, ZJDIP, V. T.V. br. 599 od 2. 7. 1941.: Zapovjedništvo aerodroma Sarajevo, V.T. br. 111 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvješće o radu zrako-

Sve veći opseg pobune bio je razlog da general Prpić u telefonskom izvješću izvijesti vojskovođu Kvaternika da se “u Hercegovini narod pobunio toliko, da se samo po ratnim zakonima može zavesti red i obustaviti djela koja se vrše (pale se mostovi, ruše propusti), treba da se osjeti jedna jedinstvena vlast kao na operacionoj prostoriji”. Prpić je tražio pojačanje u punoj mogućoj mjeri te predlagao podređivanje svih tijela vlasti vojsci. Iste večeri je poglavnik Pavelić odredio da podmaršal Vladimir Laxu preuzme vlast na području velike Župe Hum i Dubrava, što je bio jasan znak da je ocjena generala Prpića ozbiljno razmotrena.⁸⁰

Stavivši pod svoje izravno zapovjedništvo sve državne, građanske, ustaške, vojne, oružničke i redarstvene vlasti na teritoriju velikih župa Hum i Dubrava podmaršal Laxa je 28. lipnja 1941. zaveo opsadno stanje i proglasio vojni sud na teritoriju velikih župa Hum i Dubrava.⁸¹ Dan kasnije je zapovijedio oružništvu osiguranje mjesta stalnim ophodnjama “koje da budu takove jačine da mogu spriječiti svaki nezakoniti rad”. U područjima gdje je bila ugrožena javna sigurnost uvedena je stroga pripravnost i stražarska služba na ulazima u naseljena mjesta. Naoružane civile se moralo razoružati i privesti najbližem vojnom zapovjedništvu. “Svima ustaškim stanovima izdata je zapovjed, da njihova momčad drži oružje u stanovima i da mogu uredovati samo po zapovjedi nadležne državne vlasti, pod zapovjedništvom ustaškog časnika, a u prisustvu zvaničnih organa ORUŽNIŠTVA”. U protivnom se protiv prekršitelja moglo uporabiti i oružje. Osobe stavljene pred prijeki sud morale su se pod stražom provesti u Mostar i predati zapovjedništvu mjesta.⁸² Podmaršal je ustanicima odredio 2. srpanj kao rok predaje, oko čega su vođeni i pregovori koji su ostali bez uspjeha.⁸³

Ujutro 28. lipnja ušla su u Nevesinje pojačanja iz Mostara. Prvu satnija 6. pohodne bojne zapovjednik Nevesinjske gromade poslao je prema Kifinom Selu, sa zadaćom osiguranja puta i prihvata dviju satnija 11. pohodne bojne koje su bile na putu iz Sarajeva preko Kalinovika za Kifino Selo. Napredovanje satnije pripomoglo je zrakoplovstvo. Satniju su ustanici napali s postava kota 916 - zaseok Djedov Dol i s ulaza u Kifino Selo natjerali glavninu snagu na bezglavo povlačenje. Ubacivanjem pričuve iz Nevesinja od zapovjednika Nevesinjske gromade zatvoren je pravac od Kifina Sela prema Nevesinju. Na izmaku dana domobranstvo je bilo na potezu Vilenjak - Bilek - Stari Glavci - kota 884 - selo Raskovići. Kraj Morine na putu za Plužine bila je satnija

plovstva. Bio je to prvi izgubljeni zrakoplov oružanih snaga NDH; AHMBIH-NDH: Izvješće Zapovjedništva oružničkog voda Gacko 4. hrvatskoj oružničkoj pukovniji, Taj. br. 28 od 15. srpnja 1941. Dokument objavljen u *Zbornik*, IV/1, dok. 236, 525.

⁸⁰ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁸¹ “Regesti dokumenata o narodnom ustanku 1941. godine (Iz fondova općih arhiva u NR Hrvatskoj)”, *Arhivski vjesnik*, III, Zagreb 1960., 24.

⁸² HDA, fond Krilnog oružničkog zapovjedništva Dubrovnik, V. T. br. 46 od 1. 7. 1941., Osiguranje mjesta i nasilja sprečavati.

⁸³ *Zbornik*, IV/1, dok. 234, 522.: Zapovjedništvo 4. Hrvatske oružničke pukovnije, Taj. J. S. Br. 95 od 5. 7. 1941., Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Izvješće po doglasnoj službi.

11. pohodne bojne sa zadaćom promatranja i izviđanja prema Kifinu Selu i Odžaku.⁸⁴

Nakon prekida veze 27. lipnja Zapovjedništvo divizijskog područja nije imalo nikakvih novih saznanja o stanju kraj Gackog i Avtovca. S obzirom na malobrojnu posadu razložno je pretpostavljeno da je najkasnije u tijeku dana, posada podlegla. Pretpostavka je za Avtovac bila točna.⁸⁵ Ujutro 28. lipnja ustanici su napali mjesto koje je branilo oko 200 domobrana i 50 naoružanih mještana. Napad je izvršen s tri smjera i nakon početnog uspjeha postignutog u prvom redu zbog iznenađenja posada se pribrala i zadržala ustanike. Do kasne večeri je trajala pozicijska borba kada je napadač masovnim nasrtajem uspio zauzeti mjesto. Uspjehu ustanika pridonio je i nedostatak streljiva pa su se branitelji povukli prema selima Međulići i Ključ. Ustanici su potom pristupili "pljačkanju i ubijanju civilnog pučanstva koje se nije pre evakuisalo". Nakon pljačke nešto iza "pola noći planulo je u Avtovcu sve što je moglo da izgori." U borbama za Gacko poginulo je 8 vojnika i jedan časnik, a 12 domobrana je ranjeno. Poginulo je oko 30 mještana iz Avtovca i Mulja.⁸⁶ Tog su dana u sukob upali i Talijani. Dva njihova kamiona upućena iz Bileće u Avtovac napali su u visini Kobilje Glave ustanici koji su ubili tri a ranili 17 vojnika. Zbog toga su Talijani oko 18 sati bez točnog nadnevka najavili Zapovjedništvu Jadranske divizije čišćenje na pravcu Bileća - Gacko - Nevesinje, o čemu je žurno izviješten i ured vojskovođe Kvaternika.⁸⁷

Borbeno djelujući istočno od Gackog na raskrižje puteva (kota 1083 - s. Mulje - s. Samobor - s. Garevo) pogođen je zrakoplov Zračne luke Sarajevo koji se spustio kraj sela Stepena, a posadu su prikupili talijanski vojnici koji su tu bili. I kraj Gackog se zbog pogotka u motor prisilno spustio zrakoplov koji se istog dana nakon otklanjanja kvara vratio u zračnu luku. Kraj sela Prača se prisilno spustio i treći od ukupno šest zrakoplova koji su letjeli nad operacijskom prostorijom. Od ostala tri zrakoplova jedan se spustio u Mostar jer je pilot bio pogođen u ruku. Bio je to vrlo loš dan za zrakoplovstvo NDH. U drugom poslijepodnevnom naletu zrakoplovi su ponovili bombardiranje ustaničkih postava kraj sela Mulje i Miholje [Miholječe] sjeveroistočno od puta Avtovac - Gacko. Posadi Gackog dopremljeno je nekoliko sanduka streljiva i ručnih bombi, a sa zemlje su pokupljeni članovi oboreni i prisilno

⁸⁴ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 497 od 27. 6. 1941.: Nevesinjski odred, Op. br. 7 od 28. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja; HDA, ZJDIP, V. T.V. br. 599 od 2. 7. 1941.: Zapovjedništvo aerodroma Sarajevo, V.T. br. 111 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvješće o radu zrakoplovstva.

⁸⁵ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁸⁶ AHMBIH-NDH: Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, J. S. br. 363 od 30. 6. 1941., Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva Zagreb. Izvješće je objavljeno u *Zbornik*, IV/1, dok. 231, 517; AHMBIH-NDH: NDH, Zapovjedništvo oružničkog voda Gacko, Taj. br. 28 od 15. 7. 1941., 4. hrvatskoj oružničkoj pukovniji; AHMBIH-NDH: Zapisnik sastavljen u Državnoj bolnici u Mostaru 22. 7. 1941. Radi se o izjavi Emina Tanovića po čijem je svjedočenju u selu stradalo 47 osoba, uglavnom žena i djece. Faksimil u *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 87.

⁸⁷ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

spuštenih zrakoplova. S time je rad zrakoplovstva bio završen jer je Zračna luka u Sarajevu ostala bez goriva i zrakoplovnog materijala.⁸⁸

Na području Stoca stanje također nije bilo pomaka. Odred ustaša sastavljen od naoružanih mještana bio je male borbene vrijednosti, o čemu je podmaršala Laxu u Mostaru osobno izvijestio zapovjednik odreda Francetić.⁸⁹

Na području Bileće ustanici su razbili posadu oružničke postaje Zmijanac, sedam oružnika je poginulo a ostatak se povukao u Arslanagića Kulu. Pokušaj desetine oružnika iz Trebinja da im pomognu spriječili su ustanici kraj sela Ljubomira. Oružnici su se povukli u seosku školu koju su ustanici okružili.⁹⁰ Poslijepodne im je u pomoć poslan vod jačine 50 domobrana i dvojica časnika 10. pohodne bojne iz Trebinja. Kamione kojim su domobrani prevoženi cestom Trebinje - Bileća istočno od sela Mosko s Gradine (745) napali su ustanici. Misleći da je protivnik brojniji i zbog spuštanja mraka, zapovjednik voda povukao je domobrane prema postaji Jasen. Zapovjednik 10. pohodne bojne pojačo ih je još jednim vodom domobrana, te im je promijenio zadaću. Najprije su morali u zoru 29. lipnja osigurati prolaz Talijanima od Trebinja za Bileću, a potom deblokirati oružnike iz škole u Ljubomiru.⁹¹

Mir na potezu Mostar-Nevesinje trajao je kratko jer su u zoru 29. lipnja ustanici napali ustaše na Bišini. Zapovjednik Nevesinjske gromade tražio je slanje pomoći iz Mostara, a i sam je namjeravao intervenirati iz Nevesinja. U Mostar je iz Sarajeva ujutro stigla 23. pohodna bojna jačine 675 ljudi upućena iz Osijeka. Istog dana je u Mostar iz Travnika stigla i 15. pohodna bojna.⁹² Iz sastava 21. bojne ujutro je iz Južnog logora poslana prema Bišini 2. satnija. Satnija je nakon dva sata stigla na Bišinu čija je posada u međuvremenu odbila ustanike.⁹³ Domobrani su sukladno zapovijedi uzeli borbeni raspored oko postaje, a natporučnik, zapovjednik satnije, preuzeo je na sebe dužnost zapovjednika postaje. Dio puta prema Mostaru i Nevesinju je osiguran povremenim ophodnjama.⁹⁴

⁸⁸ Isto; HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 599 od 2. 7. 1941.: Zapovjedništvo aerodroma Sarajevo, V.T. br. 111 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvješće o radu zrakoplovstva. Po izvješću zapovjednika Zračne luke letači su "letili bez sprema i padobrana, naočala, sa nedovoljno pregledanim zrakoplovima".

⁸⁹ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁹⁰ Isto; AH-ZUD: Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, J. S. br. 349 od 29. 6. 1941., Napadi pobunjenika na području krila Bileća. Objavljeno u *Zborniku*, IV/1, dok. 230, 516.

⁹¹ *Zbornik*, IV/1, dok. 232, 518.: Zapovjedništvo 10. pohodnog bataljona, V.T. br. 87 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvještaj o upotrebi vojne sile na dan 28. i 29. lipnja 1941. godine. Dio izvješća je izostavljen bez obrazloženja redakcije *Zbornika* zašto.

⁹² HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 497 od 27. 6. 1941.: Satnik Maiksner od 29. 6. 1941., Mjesnom zapovjedništvu Mostar, Telegram; *Zločini*, dok. 108, 228: NDH, Stožer Jadranskog divizijskog područja, V.T.V. Br. 780 od 9. 7. 1941., Zapovjedništvu Kopnene vojske, Izvješće po naredbi Br. 527/41. g.

⁹³ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 497 od 27. 6. 1941.: Stožer Div. područja od 29. 6. 1941., Zapovjedniku 21. pohod. bataljuna; HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 552 od 29. 6. 1941.: Zapovj. 2. satnije 21. bataljuna od 30. 6. 1941., Stožeru Diviz. područja.

⁹⁴ Zapovjednik satnije 21. pohodne bojne pokušao je noću 29./30. lipnja u selu Žulje postaviti

Ustanički napad bio je najava daljnjeg pogoršanja sigurnosnog stanja duž cijelog istočnog dijela područja. U Mostar su teklići donijeli sigurnu potvrdu pretpostavke o sudbini Avtovca. Ustaničnici su zauzeli mjesto, a razbijena satnija domobrana uzmaknula je neorganizirano prema Gackom. Malobrojna posada u Gackom, 20 oružnika i 30 ustaša sa strahom su iščekivali napad ustanika. Svi koji su mogli iselili su iz Gackog u susjedna sela Kule Fazlagića. Nadu u povrat Avtovca dali su Talijani koji su nakon dan ranije najavljenog nastupa doista krenuli u pothvat oko podne. Oni su oko 17 sati s oko 100 kamiona stigli u Gacko i produžili u Avtovac iz kojeg su ustaničnici odstupili prema selima Jasenak i Lipik.⁹⁵ Po nalogu zapovjednika Jadranskog divizijskog područja u talijanskom pothvatu prema Gackom je trebao sudjelovati dio Nevesinjske gromade. Zapovjednika Gromade mučio je problem malobrojnog časničkog kadra čiji dio nije bio na potrebnoj visini. Tražio je smjenu zapovjednika 1. satnije 6. pohodne bojne nakon neuspješnog pokušaja ulaza u Kifino Selo, jer svojim držanjem "negativno utiče na momčad". Umjesto dva bojnika koja je tražio iz Mostara upućen mu je jedan topnički bojnik, dva časnika i jedan dočasnik. Vod lakih bacača koji je također tražio nije dobio jer ga Zapovjedništvo divizijskog područja nije imalo na raspolaganju.⁹⁶ Iz Mostara su upućeni zrakoplovi u izviđanje i bacanje proglašenja na potezu Mostar - Stolac - selo Stepen - Avtovac - Gacko - Plužine.⁹⁷

Nakon što je osigurala put Talijanima, iz Trebinja je ujutro 29. lipnja krenula skupina domobrana 10. pohodne bojne u pothvat prema Ljubomiru. S obzirom na to da domobranski natporučnik koji je zapovijedao skupinom nije pokazao previše volje da obavi zadaću, pothvat je preuzeo osobno zapovjednik bojne potpukovnik Julije Reš. Pod njegovim energičnim vodstvom skupina je obuhvatnim napadom protjerala ustanike s dominantnih visova što je bio preduvjet za uspjeh pothvata. Oko 18 sati posada Ljubomira je bila rasterećena.⁹⁸

Nakon smirivanja stanja oko Nevesinja glavni napor snaga Jadranskog divizijskog područja bio je usmjeren prema Gackom i Avtovcu. Podmaršal Laxa je 30. lipnja naredio da prodiranje prema Gackom i Avtovcu "treba da bude energično, kako bi se što prije ova mjesta oslobodila pritiska, a s druge

zasjedu ustanicima što je propalo zbog "jednog katolika-Hrvata, koji je javio četnicima koji su u selu Žulje spavali, da bježe, jer dolazi Hrvatska vojska i time onemogućio mojim vojnicima da ih pohvataju". Neimenovani Hrvat je uhićen kao izdajica i jatak "u korist četnika". HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 552 od 29. 6. 1941.: Zapovj. 2. satnije 21. bataljuna od 30. 6. 1941., Stožeru Diviz. područja.

⁹⁵ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; AHMBIH-NDH: NDH, Zapovjedništvo oružničkog voda Gacko, Taj. br. 28 od 15. 7. 1941., 4. hrvatskoj oružničkoj pukovniji.

⁹⁶ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 497 od 27. 6. 1941.: Nevesinjska gromada od 29. 6. 1941., Zapovjedniku Jad. div. podr.; HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 531 od 29. lipnja 1941., Naredba za popunu Nevesinjskog odreda.

⁹⁷ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

⁹⁸ *Zbornik*, IV/1, dok. 232, 518-519: Zapovjedništvo 10. pohodnog bataljona, V.T. br. 87 od 30. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvještaj o upotrebi vojne sile na dan 28. i 29. lipnja 1941. godine.

strane da ne bi Talijani daleko došli”. Bilo je to pitanje kako vojničkog, tako i još više političkog prestiža. Nakon toga namjeravao je izbiti na državnu granicu radi sprječavanja priljeva pomoći ustanicima. Potom bi slijedila druga, ništa manje važna etapa, “radikalno i generalno čišćenje cijele unutrašnjosti u kojoj ima protu-hrvatskog življa radi razoružanja i hvatanja preostalih pobunjenika”. To je trebala biti zadaća posebnih krstarećih odjela potpukovnika Metzgera koje je tek trebalo ustrojiti.⁹⁹ Talijanima je prosljeđena predviđena namjera, “kao čin suradnje sa njihovim trupama”. Da su i Talijani vodili računa o svom prestižu vidi se iz poduzimanja pothvata bez ikakve obavijesti Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja.¹⁰⁰

Pothvat prema Gackom i Avtovcu dobila je Nevesinjska gromada. Prema zapovijedi generala Prpića dio gromade je u tijekom dana s osloncem na Nevesinje trebao očistiti i osigurati cestu Nevesinje - Kifino Selo pa produžiti prema Fojnici i Gackom. Istu zadaću drugi dio gromade je imao duž ceste Nevesinje - Berkovići. Gromada je za pothvat ojačana s 15. i 21. pohodnom bojnom. Uz 6. pohodnu bojnu, 3. satniju 18. pohodne bojne i dvije i pol satnije 17. pohodne bojne, koje je od ranije imao, bile su to jedva dovoljne snage za predstojeću zadaću. Iz pravca Plužina uz cestu Kalinovik - Kifino Selo trebala je usklađeno djelovati 11. pohodna bojna s čijim je zapovjednikom obilaznim putem uspostavljena teklička veza jer su Kifino Selo držali ustanici.¹⁰¹

Zamisao podmaršala Laxe za 30. lipanj nije tekla prema planu. U Nevesinje je kao polaznu točku pothvata iz Mostara u tijeku dana kamionima prebačena 15. pohodna bojna. Iz Nevesinja je prema Kifinu Selu upućena satnija 17. pohodne bojne sa zadaćom sukladnog djelovanja sa snagama iz Kalinovika. Te snage, dvije satnije 11. pohodne bojne ujutro 30. lipnja na Morinama kraj Plužina napali su ustanici. Domobrani su pretrpjeli poraz u kojem su među dva poginula pripadnika imali i zapovjednika bojne, bojnika Pavičića. “Situacija kod Kifinog sela ovim postaje ozbiljna”, zaključeno je u dnevniku operacija Zapovjedništva Jadranskog divizijskog područja.¹⁰²

Stanje kraj Gackom nije se znatno promijenilo. Talijani tijekom dana nisu napravili ništa. Nakon što su prikupili svoje, raspršene vojnike kraj Kobilje

⁹⁹ *Zbornik*, IV/1, dok. 227, 511-513: NDH, Mjesno zapovjedništvo Trebinje, V. T. Br. 21 od 26. 6. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Prijedlog za formiranje krstarećih odjela

¹⁰⁰ HDA-ZJDIP: Posebni opunomoćenik poglavnika za Veliku župu Hum i Dubrava, Br. 8 od 30. 6. 1941., Vojnom uredu poglavnika.

¹⁰¹ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; HDA-ZJDIP: Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja, V.T.V. br. 552 od 29. 6. 1941., Zapovjedniku Nevesinjskog odreda; HDA, ZJDIP, V.T.V. br. 522 od 29. 6. 1941.: Nevesinjska gromada, Br. 12 od 30. 6. 1941., Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja, Izvještaj po V.T. broj 522 od 29. 6. 1941.

¹⁰² HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija; HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Uz br. 38 od 4. 7. 1941., Pregled gubitaka u borbama dana - 30. lipnja 1941. godine do 24 sata; *Zbornik*, IV/1, dok. 234, 521: Zapovjedništvo 4. Hrvatske oružničke pukovnije, Taj. J. S. Br. 95 od 5. 7. 1941., Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Izvješće po doglasnoj službi.

Glave, vratili su se u Planu.¹⁰³ U Plani se prikupio i manji dio 2. satnije 7. pohodne bojne koja je bila posada Avtovca. Iz Bileće nije ništa poduzimano prema Avtovcu i Gackom jer je zapovjednik 7. pohodne bojne držao da nema dovoljno snaga. Smisao pothvata dodatno je poljuljala poslijepodnevna vijest časnika za vezu s Talijanima iz Dubrovnika da su Avtovac i Gacko “izgorjeli i da je tamo sve izmasakrirano”. Časnik za vezu je izvijestio i o namjerama Talijana da sljedećeg dana ponove pothvat, ali s jačim snagama, kao i da su Talijani “već gotovo uvjereni da su ovdje umiješani i Crnogorci koji pomažu pobunjenike što do sada nisu vjerovali”. Talijanske procjene su govorile o oko 3.000 ustanika naoružanih strojnicama, topovima čak i protuzračnim topovima. Interes o stanju kraj Avtovca pokazali su i Nijemci čiji je obavještajni časnik stigao iz Sarajeva u Mostar stožer Jadranskog divizijskog područja radi informacija iz prve ruke.¹⁰⁴ Posada Gackog tako je ponovno ostala u nezavidnom položaju prepuštena sama sebi. Stanje je poboljšano poslijepodne dolaskom glavnine od 180 vojnika bivše posade Avtovca koja se bila povukla u selo Ključ. Zajedno s njima postavljena je obrana i prebrođena najkritičnija noć. Ustanci nisu napali iako je prema mišljenju zapovjednika oružničkog voda trenutak bio najpovoljniji zbog nepovoljnih vremenskih prilika.¹⁰⁵ Srpanj je za posadu Gackog dobro počeo jer je 1. srpnja stigao talijanski tenkovski odred koji je primio obranu mjesta na sebe i otklonio opasnost od očekivanog napada ustanika.¹⁰⁶

Prvih dana srpnja značajnija djelatnost ustanika i oružanih sastava NDH bila je uglavnom na pravcu Stolac - Nevesinje. Na ostalim područjima javna sigurnost je bila jako narušena pa je kretanje izvan većih mjesta bilo rizično i na područjima gdje je djelatnost ustanika bila znatno iznad one oko Nevesinja i Avtovca.¹⁰⁷

Nakon intenzivne pripreme odjel ustaša pod vodstvom ustaškog satnika Mije Babića počeo je 3. srpnja poslijepodne pothvat čišćenja ustanika u stolačkom kotaru s težištem prema oružničkoj postaji na Trusini. Babić je u pothvatu poginuo a uspjeh je postignut protjerivanjem ustanika s Trusine i stavljanjem pod nadzor dijela ceste Berkovići - Nevesinje. Ustaše su prema zapovijedi 4. srpnja stale na postavu 6 kilometara južno od sela Odžak na cesti Nevesinje - Berkovići jer se na taj način želio izbjeći mogući sukob s domobranima jer “ustaški odredi nisu imali uniforme”, odnosno nisu se vizualno razlikovali od ustanika. Uz Babića poginula su još dvojica ustaša,

¹⁰³ O djelovanju Talijana zapovjednik Jadranskog divizijskog područja imao je kontradiktorne vijesti. Prvo je izviješten da su Talijani ušli u Avtovac, pokupili svoje i hrvatske vojnike i mještane koji su to željeli te se povukli u Planu. Poslije je to iz Dubrovnika demantirao hrvatski časnik za vezu s Talijanima kapetan korvete Storov. HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

¹⁰⁴ HDA-ZJDIP: Dnevnik operacija.

¹⁰⁵ AHMBIH-NDH: Zapovjedništvo oružničkog voda Gacko, Taj. br. 28 od 15. 7. 1941., 4. hrvatskoj oružničkoj pukovniji.

¹⁰⁶ Isto; *Zločini*, dok. 108, 231: NDH, Stožer Jadranskog divizijskog područja, V.T.V. Br. 780 od 9. 7. 1941., Zapovjedništvu Kopnene vojske, Izvješće po naredbi Br. 527/41.

¹⁰⁷ AH-ZUD: NDH, Oružnička postaja Ljubinja, Br. 133 od 4. 7. 1941., 4. oružničkoj pukovniji, Izvještaj o zarobljenim ljudima po četnicima na reonu ove postaje.

a ustanici su po ustaškim tvrdnjama ostavili za sobom 10 mrtvih, a 2 su i zarobljena.¹⁰⁸

Kod jednog od zarobljenih ustanika pronađeno je izvješće Narodnog pokreta za oslobođenje Nevesinja kako su se međusobno nazivali ustanici. Iz njega je bila vidljiva priprema ustanika za napad na Gacko, način vojne organizacije, kao i naznake talijanske suradnje s njima.¹⁰⁹ To su već bili konkretniji podaci o vojnoj organizaciji ustanika. Po podacima oružništva ustanak je vodilo nekoliko osoba među kojima su bili: bivši mostarski trgovac i vođa *Sokola* Čedo Milić, braća Bjelogrić iz Avtovca, pop Mastilović iz Nadinića, kapetan Radović iz Avtovca, Radojica Nikčević iz Nikšića, major Minja Višnjic iz Crne Gore i pukovnik Baja Stanišić.¹¹⁰ Za ustanike na području Stolca i Bileće prikupljeni su podaci o oštroj unutarnjoj organizaciji koju je zaveo kaluđer Miron Nikić iz manastira Krstača i proglasio to područje Srbijom. On je navodno zaveo i prijeki sud i imenovao zapovjednike ustaničkih skupina.¹¹¹

Nakon što su Talijani otklonili ustaničku prijetnju nad Gackom, oružane snage NDH su se mogle usredotočiti na svoju osnovnu zadaću, čišćenje šire okolice Nevesinja, stavljanje prometnica pod nadzor i izlazak na državnu granicu. To je bila zadaća Nevesinjske gromade. Gromada je 3. srpnja imala u sastavu 6., 11., 15. i 17. pohodnu bojnu, 3. satniju 18. pohodne bojne, te topničku satniju. Brojila je 2.124 vojnika, od čega 62 časnika, 155 dočasnika, 190 razvodnika i desetnika i 1728 domobrana. Od težeg oružja imala je 4 haubice 100 mm, 6 strojica i 27 puškostrojica.¹¹² Za predstojeću zadaću Gromada je dobila novog zapovjednika, pješackog pukovnika Franju Šimića, koji je dužnost preuzeo 5. srpnja. Zamisao zapovjednika Divizijskog područja bila je da Gromada najprije zauzme raskrižja Plužine kraj Kifinog Sela, osigura ga satnijom 11. pohodne bojne, a potom uputi 15. pohodnu bojnu u Gacko i 17. pohodnu bojnu u Berkoviće. Polusatnija 21. pohodne bojne trebala je i dalje ostati na starom postavu kraj oružničke postaje Bišina. Nakon okončanja

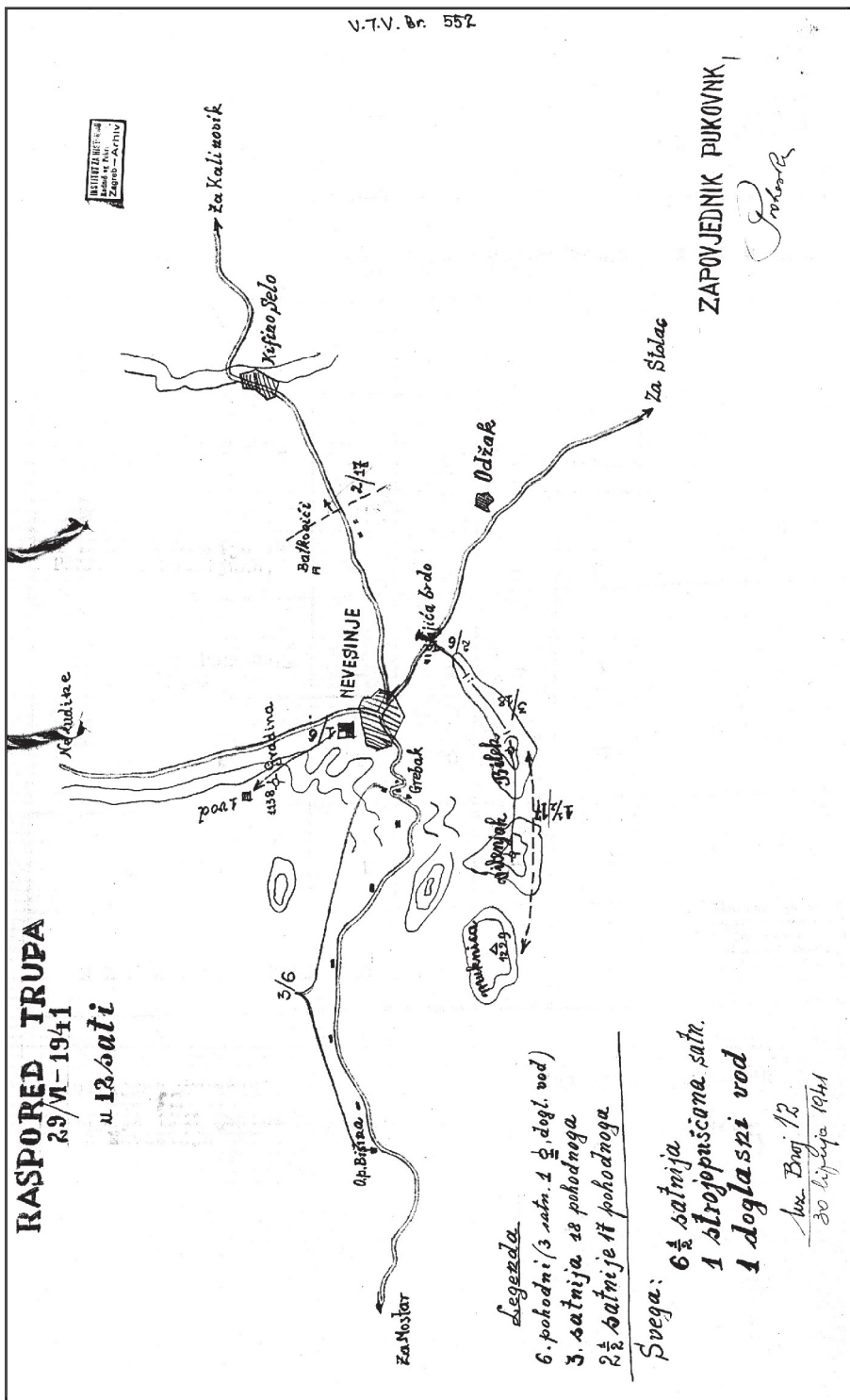
¹⁰⁸ U ustaškom pothvatu je sudjelovalo i ustaški poručnik Rafael Boban. HDA-ZJDIP: Izvještaj o okolnostima pod koji[ma] je poginuo ustaški satnik Mijo Babić; HDA-ZJDIP: Bojište Berkovići - Trusina od 3. 7. 1941., Zapovjedniku Jadranske divizije. Izvješće je potpisao jedan od braće Togonal.

¹⁰⁹ U izvješću je između ostalog pisalo: "Budite vrijedni Talijani odstupaju i kaže da će oni posjest sve do Konjica a mi da gonimo balije on nas neće smesti." HDA-ZJDIP: Bojište Berkovići - Trusina od 3. 7. 1941., Zapovjedniku Jadranske divizije. Prilog prijepis Izvještaja br. 1 narodnog pokreta za oslobođenje Nevesinja.

¹¹⁰ *Zločini*, dok. 79, 148: NDH, Krilno zapovjedništvo Bileća, Br. 384 od 25. 6. 1941., Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije, Podatci o situaciji na području Krila Bileća; *Zločini*, dok. 90, 172: NDH, Zapovjedništvo Kopnene vojske, Op. Br. 243 od 1. srpnja 1941., Zapovjedništvo vojske i Ministarstvu domobranstva, Obavještajni izvještaj; *Zločini*, dok. 116, 303: [Zapovjedništvo Kopnene vojske], Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu deseticu (1.-10) srpnja 1941.; S. ŠAKOTA, "Prve ustaničke borbe", *Hercegovina u NOB*, 47.

¹¹¹ *Zločini*, dok. 98, 200-201: NDH, Kotarska oblast Bileća, Broj 14/41 od 4. 7. 1941., Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvještaj o situaciji.

¹¹² HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 38 od 4. 7. 1941., Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja, Pregledi brojnog stanja, gubitaka, i rasporeda čašća; HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Brojni iskaz za 4. srpnja 1941.

zadaće trebalo je osigurati puteve Mostar - Nevesinje - Kifino Selo - Plužine - Fojnica - Gacko, Nevesinje - Berkovići i Plužine - Morina.¹¹³

Za pothvat je Nevesinjska gromada podijeljena na dvije kolone, Gacku i Berkovačku. Gackom kolonom sastavljenom od 15. i 11. pohodne bojne (bez jedne satnije) i topničke satnije bez tri topa zapovijedao je potpukovnik Josip Kopačin. Kolona je poslijepodne 4. srpnja odbacila ustanike iz Kifina Sela nakon jače borbe u kojoj je sudjelovalo i topništvo. Pred večer je izbila na crtu Međedari (1166) - Golo Brdo (1147) - Vjetrača (928) - Golubinsko (1283) gdje je čekala izlazak 11. pohodne bojne s pravca Kalinovika. Noć je protekla uz povremeno puškaranje s ustanicima. Na južnom dijelu bojišnice na postavima koju su držali dijelovi 17. i 18. pohodne bojne prema Odžaku, noć je bila mirna.¹¹⁴

Sljedećeg dana dijelovi Gacke kolone imali su kraj Debelog brda kraj sela Luke sukob s ustanicima u kojem je poginuo jedan ustanik.¹¹⁵ Iza nastupajućih kolona Nevesinske gromade počelo je užurbano popravljavanje porušenih i oštećenih puteva i mostova što je podmaršal Laxa regulirao naredbom od 5. srpnja.¹¹⁶

Dnevnu zadaću za 6. srpanj Gacka kolona je dostigla bez otpora i gubitaka. Berkovačka kolona imala je na lijevom krilu kraj sela Podkule slabije puškaranje s ustanicima koji su se brzo razbježali prema Lukavičkom polju. Ni ona nije imala gubitaka. Ophodnje na desnom krilu stupile su u vezu s ustašama kraj Ravne Noge. Iza njih puteve su osiguravale: 2. satnija 6. pohodne bojne na potezu od Nevesinja do Toplog Brda, a 1. satnija 11. pohodne bojne raskrižje kod Plužina. Uspjeh pothvata poremećen je događajima u zaleđu Gromade. U Nevesinju su ustaše bez odobrenja rekvirirale konje i pljačkale za osobnu korist, zbog čega je pukovnik Šimić potaknuo zakonski izviđaj. Problema je bilo i s muslimanskim življem koje je oko sela Slivlja palilo kuće zbog čega je upućena polusatnija Gacke kolone radi izvida i pronalaženja krivaca.¹¹⁷ Šimić je 6. srpnja odredio pravila ponašanja, od reguliranja ponašanja na neborbenim zadaćama i teritoriju do postupaka pri borbenim djelovanjima. Najstrože je zabranio "TEROR, nasilje, pljačku i svaki nered", naglasivši da "Vojska svojim taktičnim, strogim i korektnim postupanjem mora imponirati i biti iznad svih". Uz to je zadaća zapovjednika na terenu bila i da spriječi teror mještana i "došljaka, van sastava vojske".¹¹⁸

Gacka kolona Nevesinjske gromade predvečer 7. srpnja dostigla je crtu Mangrop - Ravni, a Berkovačka kolona selo Berkoviće. Dionica koju je osiguravala 2. satnija 6. pohodne bojne proširena je na dio od Toplog Brda do

¹¹³ HDA-ZJDIP: Naredba zapovjednika Jadranskog divizijskog područja zapovjedniku Nevesinjske gromade. Naredba je bez broja i nadnevka, vjerojatno od 5. srpnja 1941.

¹¹⁴ HDA-ZJDIP: Situacija 5. srpnja u 6 sati ujutro (skica s legendom).

¹¹⁵ HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Zapovjedniku Nevesinjskog oružničkog voda, Br. 50 od 6. 7. 1941.

¹¹⁶ HDA-ZJDIP: Posebni opunomoćenik poglavnika za Veliku Župu Hum i Dubrava, Br. 33 od 5. 7. 1941., Glavaru tehničkog odjela pri koratskoj oblasti, Zapovjed.

¹¹⁷ HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 53 od 6. 7. 1941., Zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja, Izvještaj.

¹¹⁸ HDA-ZJDIP: Zapovjedništvo Nevesinjske gromade, Naredba br. 5 od 6. 7. 1941.

Zovidolske rijeke, a 1. satniji 11. pohodne bojne od Plužina do Luke. Na pravcu Nevesinske gromade ustanici su se bez ozbiljnijeg otpora povlačili prema crnogorskoj granici. Ustanici s područja Berkovića su preko zarobljenog domobranskog desetnika tražili sigurnosna jamstva za povrat kućama pa je pukovnik Šimić od generala Prpića tražio naputak o postupanju prema njima.¹¹⁹ U Berkovićima je ostala satnija 17. pohodne bojne, a glavnina je 8. srpnja prešla u Stolac u kojem je preuzela posadnu službu i osiguranje prometnica prema Mostaru, Berkovićima i Ljubinju. Iz Stoca je 9. srpnja za posadu Ljubinja upućena jedna satnija. Gacka kolona je 8. srpnja stigla u Gacko. Posadnu službu je preuzela 15. pohodna bojna kao i osiguranje prometnica sjeverozapadno do sela Ribar, a na jug preko Avtovca prema Plani po dogovoru s talijanskom vojskom. U Plužinama je od 9. srpnja 11. pohodna bojna osiguravala ceste, na sjever do Vranjkuše, na zapad do Kifina Sela i istok do sela Ribar. Za posadu Nevesinja određena je 6. pohodna bojna. Osiguravala je ceste, na zapad do Bišine, istočno do Kifina Sela, južno do puta Podkula - Džimova Mahala, a na sjever ophodnjama do sela Čitluk. Topnička satnija bez jednog voda ostala je u sastavu posade Nevesinja, a jedan vod je bio u sastavu posade Gacka. U sastav nevesinjske posade ušla je i 3. satnija 18. pohodne bojne koja je stavljena na raspolaganje zapovjedništvu Gromade.¹²⁰

Paralelno s radom Nevesinske gromade tekle su pripreme za zatvaranje istočne granice NDH ustrojavanjem Vojne krajine. Za nju je iz sastava Jadranskog divizijskog područja određena 7. pohodna bojna, koja je naredbom Zapovjedništva kopnene vojske od 1. srpnja stavljena na raspolaganje zapovjedniku Granične brigade.¹²¹

Određivanjem podređenim postrojbama posadnog mjesta i pojasa, nadležnosti, odnosno osiguranja, izvršila je Nevesinjska gromada povjerenu zadaću. Dio ustanika se povukao preko crnogorske granice, a dio u planine između puteva s namjerom da ostavi oružje i vrati se svojim domovima.¹²² Lipanjski ustanak je bio priveden kraju, a ustanici su na određeno vrijeme prestali biti organizirana prijetnja.

Osvrt na Lipanjski ustanak

Sigurnosno stanje u istočnoj Hercegovini s Lipanjskim ustankom događaj je koji je po mnogočemu obilježio prve dane NDH. U njemu su postavljene

¹¹⁹ HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 49 od 6. 7. 1941., Zapovjed; HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 59 od 7. 7. 1941., Zapovjed; HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 67 od 8. 7. 1941., Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja, Zarobljavanje desetnika po pobunjenicima i njihova poruka.

¹²⁰ HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Zapovjed, Br. 59 od 7. srpnja 1941.; HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 69 od 8. 7. 1941., Zapovjed; AHMBIH-NDH: Zapovjedništvo oružničkog voda Gacko, Taj. br. 28 od 15. 7. 1941., 4. hrvatskoj oružničkoj pukovnici; *Zločini*, dok. 108, 230.: NDH, Stožer Jadranskog divizijskog područja, V.T.V. Br. 780 od 9. 7. 1941., Zapovjedništvu Kopnene vojske, Izvješće po naredbi Br. 527/41. g.

¹²¹ HDA-ZJDIP: Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja, V. T. V. br. 652 od 5. 7. 1941., Zapovjed.

¹²² HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 69 od 8. 7. 1941., Zapovjed.

značajke koji će NDH pratiti za sve vrijeme njezinog postojanja. S jedne strane to je korpus srpskog pitanja, a s druge strane međusobni odnos nosilaca vlasti NDH, odnosno dva pristupa prema tom pitanju.

Unatoč golemoj literaturi iz komunističke Jugoslavije srpsko pitanje u NDH, pa tako i u istočnoj Hercegovini, malo se udaljilo s mrtve točke. Za razumijevanje (ne i pravdanje) događaja iz prvih mjeseci NDH nužne su najmanje dvije pretpostavke o kojima za sada, na žalost, možemo samo spekulirati, što je nedovoljno za utemeljenu ocjenu. Prva je poznavanje međunacionalnih odnosa na području Hercegovine u razdoblju između dvaju svjetskih ratova.¹²³ Na tom planu značajniji koraci su učinjeni samo u proučavanju razdoblja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.¹²⁴ Druga pretpostavka jest slabo poznavanje četničke organizacije na području Jugoslavije na kojem je u travnju 1941. osnovana NDH. Prvi val ustaškog terora navodno je krenuo preko četničkih lista, odnosno bio je usmjeren prema pripadnicima četničke organizacije.¹²⁵

Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. tijekom razdoblja socijalističke Jugoslavije, ostao je na marginama interesa iako je u zborniku sjećanja o Hercegovini u NOB-u iz 1961. dobio značajno i za tadašnji karakter pristupa povijesti neuobičajeno mjesto.¹²⁶ "Nedovoljna izučenost junskog

¹²³ Odras tog vidljiv je u izvješću od 13. lipnja 1941. zapovjednika Krilnog zapovjedništva koji piše da je "jedan od vrlo važnih razloga za ovu pobunu [...] i netrpeljivost Srba prema muslimanskom življu koje je kroz 22 godine stalno potpirivana i od najvišega stepena pojačana. U bivšoj Jugoslaviji su Srbi bili politički i ekonomski povlašćeni te se sada boje da te privilegije ne izgube kad se počnu ispravljati nepravde koje su muslimanima i katolicima kroz 22 godine od Srba nanešene u vidu otimačine i mnogobrojnih zapostavljanja na političkom i ekonomskom polju. Tako sam saznao da su Srbi četnici ubijali muslimane u ovome kraju naročito za vrijeme od 1918-28 god. te ima muslimanskih porodica iz kojih su poubijani 24 člana familije od strane Srba pri čemu nijesu bile pošteđene ni žene". AHMBiH-NDH: Krilno zapovjedništvo Bileća, Taj. br. 28 od 13. 6. 1941., Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije, O pobuni Srba u kotaru Gacko, Izvještava.

¹²⁴ To su u prvom redu Atif PURIVATRA, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977. i Nusret ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1991.; Na samom početku postojanja prve jugoslavenske države ozbiljno su narušeni međunacionalni odnosi u istočnoj Hercegovini otimačinom uglavnom muslimanskih zemljišnih posjeda i napadima crnogorskih komita na muslimanska sela, što je sukob na selu pretvarao u "vjersko-nacionalni obračun". Trend međunacionalnih napetosti nastavit će se i kasnije što je bio odraz općih kretanja u Bosni i Hercegovini N. ŠEHIĆ, n. dj., 50, 54, 271-291; Vlado Ivković opisuje napad sokolske organizacije u Nevesinju na katoličku povorku koja je 15. kolovoza 1939. nakon crkvene mise pokušala proći kroz Nevesinje. Vlado IVKOVIĆ, *Nevesinje 1941.*, Prva književna komuna, Mostar 1980., 53.-54. Na žalost Ivkovićev rad spada u kategoriju povijesne publicistike pa je neke od najintrigantnijih dijelova u ovom trenutku nemoguće provjeriti.

¹²⁵ Više o tome: Nusret ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Djela, knj. XLII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971., 214.-217.; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Zagreb 1986., 29.

¹²⁶ *Hercegovina u NOB, VIZ "Vojno delo"*, Beograd 1961.; "Umesto Titovih ocena o svepristutoj Partiji u organizovanju narodnog bunta od prvih dana susrećemo se sa samoniklim pokretima, uglednim domaćinima i oficirima vojske Kraljevine Jugoslavije, pa tek onda i ponekim članom KPJ. Vidimo masovan ustanak naroda pred kojim odstupa vojska NDH i Italije. Zbornik je doveo u pitanje službenu verziju o početku ustanka u Hrvatskoj, odnosno Bosni i Hercegovini,

ustanka, kao i neke ocene o tom ustanku izrečene u toku i posle rata od strane pojedinaca koji u njemu nisu učestvovali niti su dobro poznavali sve njegove karakteristike, doprineli su da ovaj ustanak nije dobio onaj politički značaj i obeležje kakvi mu po svemu zaista i pripadaju. Slabi poznavaoци ove problematike pripisuju junskom ustanku i druge osobine koje nisu od bitnog značaja” napisao je Đorđe Piljević 1990. aludirajući na odsustvo komunista u ustanku.¹²⁷ Zahvaljujući činjenici da je ustanak počeo prije no što je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije dao znak za početak, kao i činjenici da u njemu nisu sudjelovali komunisti, bio je osuđen na usputno spominjanje, do “regularnog početka” ustanka, 27. srpnja 1941. Istu sudbinu je podijelio, u odnosu na Hercegovinu marginalni događaj kao što je bio odlazak sisačkih komunista u šumu 22. lipnja 1941.

Lipanjskom ustanku se redovno prilazilo bez zahtjevnijih analiza kao događaju koji je bio isključivo posljedica ustaških zločina. U tome se išlo toliko daleko da se tvrdilo da su počeli odmah po svršetku Travanjskog rata 1941. Stradanje nesrpskog pučanstva u dolini Neretve u završnici rata je prešućeno, iako su sukobi jugoslavenske vojske sa ustašama i stanovništvom redovno prikazivani. Takva događanja su dosta nejasna i malo je vjerovatno da će se moći detaljnije istražiti. Značajna su jer se ne mogu isključiti iz kasnijih događanja. O njima je tijekom ljeta 1941. godine u više nastavaka pisao *Sarajevski novi list*. Pomaci su napravljeni tek iza 1990. godine.¹²⁸

U objašnjenju podloge ustaških zločina ignorirana ili tek usput spominjana politička akcija lokalnih srpskih političara i uglednika na pripajanju istočne Hercegovine Crnoj Gori. Kao ilustraciju načina na koji se pristupalo stanju u istočnoj Hercegovini pred kraj svibnja 1941. dovoljno je pogledati napad dr Đorđa Piljevića iz 1990. na katoličko svećenstvo i nabiranje svećenika koji su sudjelovali u “učvršćivanju” ustaške vlasti. Izvor za tvrdnje na koji se poziva poznati su pamfleti, *Magnum Crimen* Viktora Novak i *Dokumenta o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, a tvrdnje kao ona da su svećenici koji su naobrazbu stekli u Širokom Brijegu bili u “toku rata ogromnom većinom teški ratni zločinci” samo je tužna ilustracija suvremene “historiografije” druge Jugoslavije.¹²⁹ Ona je promovirala stajalište po kojem se od “3. do 22. lipnja u Hercegovini ... vode uglavnom manje oružane borbe protiv neprijatelja radi odbrane i otklanjanja neposredne opasnosti za narod u selima i zbegovima, a ne i rušenje sistema vlasti koji su doveli do početka oružane borbe”.¹³⁰ Ovako stajalište ne stoji, odnosno nema pokriće u objavljenoj i dostupnoj

koja ga je utvrđivala za kraj jula (24-27)”, piše Mile BJELAJAC, “Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941-1945., *Istorija 20. veka*, 1/1997., 131.

¹²⁷ Đ. PILJEVIĆ, n. dj., 31.

¹²⁸ Enver REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo 1998., 124.; Usp. i Zdravko DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Zagreb 1999., 32., 157.-160.

¹²⁹ Đ. PILJEVIĆ, n. dj., 61.-62.; O kritičkom odnosu širokobrijeških franjevacu prema ustašama u drugoj polovici rata kod E. REDŽIĆ, n. dj., 183.

¹³⁰ Đ. PILJEVIĆ, n. dj., 30. Piljević se inače najviše bavio ovom problematikom nastojeći da ionako poraznu sliku ustaša i njihova djelovanja dodatno “argumentira” kako tvrdnjama

građi. Od 3. do 22. lipnja značajka sukoba u istočnoj Hercegovini u prvom je redu sprječavanje uvođenja vlasti NDH. Polazna točka razmimoilaženja bilo je skriveno oružje i oprema s čijim je nepredavanjem poslan jasan signal da se ne prihvaća nova država, što su politički predstavnici lokalnog stanovništva demonstrirali političkom akcijom prema Talijanima u Crnoj Gori. To su isticali više-manje svi predstavnici NDH koji su razmatrali razloge ustanka.¹³¹

Druga značajka Lipanjskog ustanka je također u tijesnoj vezi sa Srbima. Riječ je o dva različita pristupa u reagiranju i postupanju prema Srbima: radikalnom pristupu ustaša i umjerenijem domobranstva. Broj prijeratnih ustaša na području istočne Hercegovine je po svemu sudeći simboličan. Prema tvrdnji kotarskog predstojnika iz Bileće u mjestu je bilo 12 zakletih ustaša od čega njih 6 zbog svoje prošlosti nije odgovaralo zahtjevima koji su proklamirani za tu organizaciju.¹³²

Istočna Hercegovina je dobar primjer za analizu sloma ustaškog ideala, te pretvaranja u organizaciju s jakom zločinačkom i kriminalnom značajkom.¹³³ "Srpski živalj potstaknut je na ustanak i postupcima ustaških organa i njihovih organizacija koji su vršili razna 'čišćenja' bez ikakvog plana, i u masama su ubijali ne samo muškarce već žene i djecu, odvođeci ih iz njihovih kuća bez razlike da li su krivi ili ne, bacajući lješeve u razne jame i rijeke", porazna je

za koje ne donosi izvor, tako i manipulacijom s objavljenim dokumentima. Tako npr. spaja stanje s početka lipnja i jedan domobranski prijedlog za borbu protiv ustanika s kraja lipnja (n. dj., 71, i napomena 127) te ga interpretira kao poduzetu mjeru. Isti dokument u kronološkom pristupu događajima tretira prihvaćenim oko 20. lipnja iako je on napisan 26. lipnja kao prijedlog, a ne izvješće o zatečenom stanju (n. dj., 71.-72.). Uz spominjani i neargumentirani napad na Katoličku crkvu jasno je kolika je autorova znanstvena razina. S druge strane nekritičkim prihvaćanjem *oral history* kroz tvrdnje o vrlo ranom stupnju organizirane akcije protiv NDH (uz obvezni udio komunisti) daje opravdanje ustaškom radikalizmu. Na stranu što pobija stajalište o karakteru sukoba do 22. lipnja 1941.

¹³¹ Posebni opunomoćenik Poglavnika podmaršal Laxa 30. lipnja je izvjestio Vojni ured poglavnika da je jedan od razloga ustanka i "Težnja srpskog življa da prigranični krajevi Gacko-Nevesinje budu pripojeni Crnoj Gori. Po svemu sudeći ova akcija podupirana je i podupire se sada još iz Crne Gore, i ovu akciju vode dočasnici, oružnici i Crnogorci, koji su ranije služili u ovim krajevima, a nije isključeno da među pobunjenicima ima i srpskih časnika. Ovo zadnje vidi se iz toga što se pobunjenička akcija vodi planski i čisto vojnički i što [je] jedan srpski major u borbi kod Nevesinja ubijen". HDA-ZJDIP: Posebni opunomoćenik poglavnika za Veliku Župu Hum i Dubrava, Br. 8 od 30. 6. 1941., Vojnom uredu poglavnika.

¹³² *Zločini*, dok. 98, 202.: NDH, Kotarska oblast Bileća, Broj 14/41 od 4. 7. 1941., Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvještaj o situaciji.

¹³³ "Časnici Hrvatske vojske koji su se zadesili prilikom ubijanja u Koritima izjavili su mi, da su svojim očima vidjeli lice koje je nosilo na leđima opljačkane stvari, i kad su ga pitali zašto nosi te stvari on je odgovorio: 'Pa ja sam ustaša', odraz su razmišljanja čini se većeg dijela lokalnih ustaša. *Zločini*, dok. 98, 202.: NDH, Kotarska oblast Bileća, Broj 14/41 od 4. 7. 1941., Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvještaj o situaciji; Podmaršal Laxa je u svom izvješću od 30. lipnja ustvrdio da su se među ustaše "uvukli ljudi najrazličitijih zanimanja i tamne političke prošlosti, kao i komunisti". HDA-ZJDIP: Posebni opunomoćenik poglavnika za Veliku Župu Hum i Dubrava, Br. 8 od 30. 6. 1941., Vojnom uredu poglavnika; Da se takva tvrdnja ne može apriori odbaciti govori slučaj komunista ustaškog tabornika (ili zapovjednika milicije) u Fatnici Halida Čomića. Uglješa DANILOVIĆ, "Ustanak u Hercegovini, jun 1941-jun 1942", *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961., 28.; Vlado VUJOVIĆ-STARI, "Zbor na Divinu", *Hercegovina u NOB*, 85.-86.

ocjena djelovanja ustaša koju je dao podmaršal Laxa.¹³⁴ Po njegovu mišljenju te "TAKO ZVANE USTAŠE" pogazile su nogama uzvišene ideale ustaškog pokreta, pokopale njegov ugled i navukle mržnju pučanstva".¹³⁵

"Za ustaške povjerenike sa specijalnim dužnostima su u kotarevima Gacko, Stolac, Ljubinje, Trebinje i Nevesinje su postavljena lica iz drugih, većinom prečanskih krajeva, koji apsolutno nijesu poznavali teren, niti mentalitet ovdašnjeg življa. - Cijelu akciju postavili su na pogrešan temelj i mjesto pozitivnih postigli su negativne rezultate. - I u koliko su ta lica imala specijalne dužnosti, oni su trebali da najprije zavedu u svim kotarevima Državnu vlast, da narod pretodno razoružaju, da pokupe svu Državnu imovinu i da situaciju prvo uhvate u svoje ruke, pa su onda mogli da provode svoj program, koji im je eventualno bio namjenjen. - To su bili većinom mladići, neiskusni upravno-političkim poslovima, nepristupačni svakom dobronamjernom savijetu, i svakome ko bi im ma i jednu riječ rekao u pogledu njihova rada koji nikako nije mogao uroditi korišću po Nezavisnu Državu Hrvatsku, smatrali su saboterom, i zaštitnikom Srba. - ... Ovi mladići nepoznavajući tačno vjekovni antagonizam Srba i muslimana u ovim krajevima, nisu stupili u vezu sa starijim i iskrenim dalekovidnijim muslimanima, nego su prikupljali one na koje su prvo naišli, a to su u skoro svim mjestima bili uličari, lica koja po svojoj prošlosti nisu mogla biti ni obični namještenici, a kamoli ustaše", održiva je ocjena kotarskog predstojnika iz Bileće u izvješću Ravnateljstvu za javni red i sigurnost od 4. srpnja 1941.¹³⁶

Gledišta ustanika na razloge pobune dijelom su bila slična. Radilo se o ustaškim zločinima kojima je pridružena dugogodišnja vjerska nesnošljivost na relaciji islam - pravoslavlje. Zapovjedniku 17. pohodne bojne jedan od ustaničkih vođa u pomirbenom pismu naglašava da se ne bori "protiv Hrvata niti hrvatske vlade" već su "pobjegli od Turaka koji jade rade samo upitajte svakoga a vidjet će te sami zgarišta i ljudske lješevе".¹³⁷ Iako se tvrdnja mora oprezno prihvatiti i zbog činjenice da vođa ustanika izbjegava povući odgovornost katolika (tj. možda podilazi domobranskom satniku Matiji Stipetiću), u prilog joj ide i nacionalni sastav nesrpskog stanovništva na tom području koje je pretežno muslimansko. Uostalom i komunisti su tvrdili da svi "zločinci koji su počinili ta djela bili bili su domaći muslimani", te da "gotovo u svim dijelovima istočne Hercegovine muslimani su masovno pristajali uz ustaše".¹³⁸

¹³⁴ HDA-ZJDIP: Posebni opunomoćenik poglavnika za Veliku Župu Hum i Dubrava, Br. 8 od 30. 6. 1941., Vojnom uredu poglavnika.

¹³⁵ *Zločini*, dok. 101, 209.: Posebni opunomoćenik Poglavnika, V. I. br. 40 od 5. 7. 1941., Zapovjedniku Kopnene vojske.

¹³⁶ *Zločini*, dok. 98, 201.-202.: NDH, Kotarska oblast Bileća, Broj 14/41 od 4. 7. 1941., Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvještaj o situaciji.

¹³⁷ HDA-ZJDIP: Nevesinjska gromada, Br. 67 od 8. 7. 1941., Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja, Zarobljavanje desetnika po pobunjenicima i njihova poruka; Zabilježeno je i da su ustanici puštali na slobodu zarobljene domobrane jer su bili Hrvati. *Zločini*, dok. 108, 230.: NDH, Stožer Jadranskog divizijskog područja, V.T.V. Br. 780 od 9. 7. 1941., Zapovjedništvu Kopnene vojske, Izvješće po naredbi Br. 527/41. g.

¹³⁸ *Zbornik*, IV/1, dok. 204, 443.: [Uglješa Danilović], Izvještaj br. 4 od 24. 9. 1941.

No, ne treba zaboraviti da su prva ubojstva izvršili ustaše sveučilištarci koji su krajem svibnja stigli iz Zagreba.

Nasuprot ustaškom, vojni, domobranski pristup bio je trezveniji, ali dugoročno osuđen na neuspjeh jer nije imao političku potporu, koju nije ni mogao imati jer je to bilo koliko sigurnosno, toliko i političko pitanje. Ustaško vodstvo je podržalo lokalne ustaše, čak i u slučajevima donošenja odredbi koje su formalno bile protiv divljih ustaša, na način da je vrlo mali dio zločina bio zakonski sankcioniran. Slabo naoružano i opremljeno domobranstvo tako je dobilo nezahvalnu ulogu vatrogasca što je uz znatno naprezanje uspješno obavilo. O političkoj volji Poglavnika je ovisilo kakvog će karaktera biti njihov uspjeh. Reokupacija demilitarizirane zone koju su izvršili Talijani u rujnu 1941. jasan je znak da je prevladala nerazumna politička volja najužeg ustaškog vrha.

SUMMARY

THE JUNE UPRISING IN EASTERN HERZEGOVINA IN 1941

When the Independent State of Croatia (NDH) was formed it included the territory Eastern Herzegovina. The establishment of a new government for the state began at the of May, 1941, following the conclusion of the Rome Treaties with Italy. As a region with a majority Serb population, eastern Herzegovina became the most problematic part of the NDH due to obstruction in the surrendering of armaments and war material. Coupled with longstanding religious antagonisms this opened the possibility for radical action by the ustasas and armed response on the part of the armed Serbian, and to a lesser extent, Montenegrin, populace. Up to 24 June the ustasas committed a number of larger and smaller atrocities in which the victims were mainly civilians. For their part, the insurgents took over a few armed positions and systematically interfered with lines of transportation and disrupted security. In reaction to the German invasion of the Soviet Union, on 24 June an uprising began in which the insurgents besieged Nevesinje, occupied Avtovac and a few smaller armed points. While the Home Guards, with excessive effort and the help of newly arrived forces, attempted to put down the uprising, Ustasha groups took advantage of the disorders to commit a few more massive atrocities. With the proclamation of a state of emergency and the arrival of vice-marshal Vladimir Laxa, the plenipotentiary sent out by the Poglavnik (Leader of the NDH) Ante Pavelić, the situation stabilized; by early July the insurgents were driven from the lines of transportation and from the larger towns into the backcountry. The conclusion of action saw the return of armed forces to points taken by the insurgents and the establishment of guard posts along transportation lines. The state lacked the forces penetrate the area any further. The uprising presented the political leadership of the NDH with an opportunity to learn a lesson for the future, but it failed in this.

Key words: Independant state of Croatia, Croatian Home Guard, Ustashe, Serbuprising, Italian army